

XÜSUSİ TƏHSİL VƏ ƏLAVƏ TƏHSİL

Əhatə olunan məsələlər:

1. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili .
2. İnküziv təhsilin əsas xüsusiyyətləri, prinsirləri və xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlərlə pedaqoji işin təşkili .
3. Dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (de-institutlaşdırma) və alternativ qayğı Dövlət Proqramı barədə.
4. Əlavə təhsil.

1. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil)

1. Xüsusi təhsil haqqında anlayış.

Xüsusi şərait yaradılmadan təhsil almasında çətinliklər yaranan fiziki çatışmazlığı, əqli və (və ya) psixi ləngimələri olan **şəxs sağlamlıq imkanları məhdud şəxs**, xüsusi şərait yaratmaqla sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin məktəbəqədər, ümumi və peşə-ixtisas təhsili isə **xüsusi təhsil** adlanır. **Xüsusi şərait** dedikdə, sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin pedaqoji-psixoloji, tibbi, sosial və digər xidmətləri alması üçün yaradılmış şərait başa düşülür. Xüsusi təhsilin məqsədi sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərə zəruri bilik, bacarıq və vərdişlər aşılamaqla onların cəmiyyətə uyğunlaşmasını, o cümlədən özünəxidmət vərdişlərinin yaradılmasını, əmək fəaliyyətinə və ailə həyatına hazırlanmasını təmin etməkdən ibarətdir.

1.1. Xüsusi təhsil sahəsində dövlətin vəzifələrinə daxildir:

- sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin bacarıq və imkanları nəzərə alınmaqla dövlət hesabına təhsil almalarına təminat verilməsi;
- xüsusi təhsil sahəsində məqsədli dövlət proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi;
- xüsusi təhsilin dövlət standartlarının müəyyən olunması;
- xüsusi təhsilin dövlət vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi;
- sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin bacarıq və imkanlarına uyğun peşələr üzrə hazırlıq almalarına şərait yaradılması;
- sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin peşə-ixtisas təhsili almalarına təminat verilməsi;
- xüsusi təhsil sahəsində kadrların hazırlanması, yenidən hazırlanması və ixtisaslarının artırılmasına təminat verilməsi;
- xüsusi təhsili həyata keçirən müəssisələrin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi.

1.2. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin xüsusi təhsil sahəsində hüquqları aşağıdakılardır:

- ✓ psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiyada və tibbi-sosial komissiyada pulsuz

müayinə olunmaq;

✓ psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiyanın rəyinə uyğun olaraq fiziki çatışmazlığı (insanın fiziki inkişafında və (və ya) bədən üzvünün (üzvlərinin) fəaliyyətində çatışmazlıqlar, xroniki somatik və yolxucu xəstəliklər nəticəsində yaranmış müvəqqəti, yaxud daimi çatışmazlıq), əqli və (və ya) psixi ləngimələri (əqli çatışmazlıq mərkəzi sinir sisteminin zədələnməsi nəticəsində təfəkkürdə və yaddaşda olan çatışmazlıqdır; psixi ləngimə psixi inkişafın ləngiməsi, o cümlədən nitq qüsurları, emosional-iradi mühitin pozuntuları və autizm başa düşülür) olanların pulsuz psixoloji- tibbi- pedaqoji korreksiyası;

✓ psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiyanın qərarına əsasən xüsusi təhsilin müvafiq tədris proqramları üzrə məktəbəqədər və ümumi təhsil almaq;

✓ müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyənləşdirdiyi qaydada xüsusi təhsil almaq;

✓ təhsil və peşə hazırlığı başa çatdıqda müvafiq işlə təmin olunmaq.

1.3. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin valideynlərinin və ya digər qanuni nümayəndələrinin xüsusi təhsil sahəsində hüquq və vəzifələri aşağıdakılardır:

• psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiya tərəfindən aparılan müayinədə, müayinə nəticələrinin müzakirəsində və xüsusi təhsil müəssisəsinin tipinin müəyyənləşdirilməsində iştirak etmək;

• psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiyanın qərarından qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada şikayət etmək;

• fərdi tədris proqramları ilə tanış olmaq və onların həyata keçirilməsində iştirak etmək;

• xüsusi təhsil müəssisələri ilə bağlı məsləhətlər almaq;

• sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin valideynləri və ya digər qanuni nümayəndələri onların ümumi təyinatlı təhsil müəssisələrində təhsil almaları üçün qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına və təhsil müəssisələrinə müraciət etməyə borcludurlar.

1.4. Sağlamlıq imkanları məhdud aşağıdakı şəxslər təhsil aldıkları məktəbəqədər, xüsusi təhsil müəssisələrində, internat tipli xüsusi təhsil müəssisələrində, o cümlədən ümumi tipli internat məktəblərin xüsusi təhsil bölmələrində tam dövlət təminatındadırlar; karlar və zəif eşidənlər; korlar və zəif görənlər; ağır nitq qüsurları olanlar; dayaq hərəkət aparatının funksiyaları pozulanlar; əqli cəhətdən geri qalanlar (debillər, imbisillər); emosional-iradi sahədə və davranışlarında nəzərə çarpan ağır pozuntuları olanlar; psixi inkişafın ləngliyi ilə əlaqədar təlimdə çətinlik çəkənlər; mürəkkəb çatışmazlıqları (fiziki çatışmazlığın, əqli və (və ya) psixi ləngimələrin məcmusu) olanlar.

2. Xüsusi təhsilin təşkili.

Xüsusi təhsil xüsusi təhsil müəssisələrində, xüsusi təhsil bölmələrində, xüsusi şərait yaradılan ümumi təyinatlı təhsil müəssisələrində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müəyyən edilmiş formalarda həyata keçirilir.

2.1. Sağlamlıq vəziyyətinə görə təhsil müəssisələrində təhsil almaq imkanı olmayan şəxslərin təhsili müvafiq təhsil müəssisəsi vasitəsilə evdə təşkil edilir.

Evdə təhsil almaq hüququ verən xəstəliklərin siyahısı və evdə təhsilin təşkili qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

2.2. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər tibb müəssisələrində uzunmüddətli (21 gündən artıq) stasionar müalicədə olarsa, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiyanın qərarı əsasında onların müvafiq ümumi tədris proqramlarına uyğun təhsil almalarını təşkil edir. Stasionar şəraitdə təhsilin təşkili qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

2.3. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun olaraq sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin psixoloji-tibbi-pedaqoji və ya tibbi-sosial ekspert komissiyasının qərarına əsasən xüsusi şərait yaradılan ümumi təyinatlı təhsil müəssisələrində təhsil almaq hüququ vardır. Təhsil müəssisələrinin rəhbərliyi sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərə tədris prosesində zəruri köməkçi xidmət təşkil etməlidir.

2.4. Təhsil müəssisəsində psixoloji-pedaqoji və tibbi göstərişlərə (əks göstərişlərə) uyğun təhsil almaq üçün lazımi xüsusi şərait varsa, həmin müəssisədə sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inteqrasiya təlimli təhsil təşkil edilir. İnteqrasiya təlimli təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi şəxslərdə fiziki çatışmazlıq, yaxud konkret bir peşə (ixtisas) üzrə məhdudiyət barədə əks göstəriş yoxdursa, onların qəbuluna etiraz edə bilməz. İnteqrasiya təlimli təhsil müəssisələrində təhsilin təşkili qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

2.5. Xüsusi təhsil müəssisələri sağlamlıq imkanları məhdud aşağıdakı şəxslər üçün yaradıla bilər:

- nitq pozulmaları (ağır nitq qüsurları, nitqin fonetik-fonematik ləngliyi, kəkələmə və ya ayrı-ayrı səslərin tələffüz pozulmaları) olanlar;
- eşitmə pozulmaları olanlar (karlar, zəif eşidənlər və sonradan karlaşanlar);
- görmə pozulmaları olanlar (korlar, zəif görənlər, çəpgözlər və s.);
- əqli (psixi) pozuntuları (əqli cəhətdən geri qalanlar, psixi inkişaf ləngliyi, ağır əqli geriliyi) olanlar;
- dayaq-hərəkət aparatının funksiyalarının pozuntuları və skalioz xəstəliyi olanlar;
- ağır çatışmazlığı olanlar, o cümlədən kar-korlar;
- emosional-iradi sahədə və davranışında çatışmazlıq olanlar;
- xroniki somatik xəstəlikləri olanlar.

Tədris proqramlarının uğurla mənimsənilməsinə maneçilik olmadıqda müxtəlif fiziki çatışmazlıqları və (və ya) psixi ləngiməsi olanlar üçün təhsil eyni xüsusi təhsil müəssisəsində həyata keçirilə bilər. Xüsusi təhsil müəssisələri haqqında əsasnamə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

2.6. Mürəkkəb və ağır çatışmazlıqları olan şəxslərin təlimi və (və ya) tərbiyəsi ilə əlaqədar müxtəlif profilli reabilitasiya mərkəzləri yaradılır. Reabilitasiya mərkəzlərinin əsas vəzifəsi sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərdə ünsiyyət, özünəxidmət və sadə əmək vərdişlərini formalaşdırmaq, çatışmazlıqların korreksiyasını və fərdi təhsil proqramları üzrə məşğələləri təşkil etməkdir. Reabilitasiya mərkəzlərində məşğələlər fərdi və qrup təlim proqramlarına əsasən, hər qrupda 10, mürəkkəb çatışmazlığı olanlar üçün isə 6 nəfərdən çox olmayaraq təşkil edilir. Reabilitasiya mərkəzləri haqqında əsasnamə müvafiq icra hakimiyyəti

orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

2.7. Tərbiyəvi xarakterli tədbirlərə ehtiyacı olan 11 yaşdan 14 yaşına qədər sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən qapalı tipli xüsusi təhsil bölmələri yaradılır. Həmin şəxslər bu təhsil müəssisələrinə psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiyanın rəyi nəzərə alınmaqla qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada göndərilirlər. Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiyanın rəyində müəyyən edilmiş şərtlərə əməl etməklə ictimai təhlükəli əməllər törətmiş sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin xüsusi təhsili qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada təşkil edilir.

3. Xüsusi təhsilin dövlət standartları.

Fiziki çatışmazlığı, əqli və (və ya) psixi ləngimələri olanlar üçün xüsusi təhsilin dövlət standartları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Xüsusi təhsil dövlət standartları mülkiyyət formasından asılı olmayaraq xüsusi təhsili həyata keçirən müəssisələr üçün məcburidir.

4. Xüsusi təhsil sisteminin idarə olunması.

Xüsusi təhsil həyata keçirilən dövlət müəssisələri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən idarə olunur. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı xüsusi təhsil üzrə proqramlar, o cümlədən əlaqəli proqramlar hazırlayır və həyata keçirir, sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin sağlamlığının mühafizəsinə, onların çatışmazlıqlarının koreksiyasına, sosial adaptasiyasına, tibbi-sosial reabilitasiyasına, əlilliyin profilaktikasına yönəlmiş birgə tədbirlər görür.

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq xüsusi təhsil müəssisəsinin akkreditasiyası, xüsusi təhsil haqqında dövlət nümunəli sənəd almaq üçün təhsil alanların yekun attestasiyası və xüsusi təhsilin keyfiyyətinə nəzarət qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilir.

Xüsusi təhsil müəssisəsinin, xüsusi təhsil bölməsinin və inteqrasiya təlimli təhsil müəssisəsinin maddi-texniki bazasına xüsusi təhsil müəssisəsinin tipindən asılı olaraq binalar, qurğular, yeməxanalar, yardımçı binalar, tibb, korreksiya və reabilitasiya kabinetləri, idman, qurğuları, təlimin texniki vasitələri, kitabxana fondu daxildir. Xüsusi təhsili həyata keçirən müəssisənin maddi-texniki bazası müvafiq olaraq dövlət, bələdiyyələr və təsisçi (təsisçilər) tərəfindən formalaşdırılır. Xüsusi təhsil üçün dərslər, dərslər vəsaitləri və elmi-metodik vasitələrin hazırlanması müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, bələdiyyələr və təsisçi (təsisçilər) tərəfindən həyata keçirilir.

Xüsusi təhsil sahəsində pedaqoji və tibbi fəaliyyətə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş tələblərə cavab verən şəxslər buraxılır. Xüsusi təhsil üçün kadrların hazırlanması orta və ali-peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində, pedaqoji işçilərin ixtisasartırma və yenidən hazırlanma müəssisəsində müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyənləşdirdiyi qaydada həyata keçirilir. Xüsusi təhsil müəssisələrində çalışan işçilərin sosial müdafiəsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

5. Psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiya və tibbi-sosial ekspert komissiyasının vəzifələri.

Uşaqlarda fiziki çatışmazlıqların, əqli və (və ya) psixi ləngimələrin diaqnostikasını aparmaq, bunun əsasında onların xüsusi təhsilə cəlb olunması barədə qərar qəbul etmək, valideynlərinə və ya digər nümayəndələrinə müvafiq məsləhət vermək, mübahisəli məsələlərə baxmaq məqsədi ilə tərkibi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilən və daimi fəaliyyət göstərən psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiyalar yaradılır. Psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiyalara elmi-metodik xidmət göstərilməsi, habelə psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiyalarla sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların valideynləri və ya digər qanuni nümayəndələri arasında münasibətlər qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada həll edilir. Psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiya aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- uşaqların erkən, habelə sonrakı yaş hədlərində psixoloji-tibbi-pedaqoji müayinəsini aparmaq, inkişaf xüsusiyyətlərini aşkarlamaqla diaqnozunu müəyyənləşdirmək;
- sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların xüsusi təhsilə cəlb edilməsi barədə qərar qəbul etmək;
- sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsil almaları üçün xüsusi təhsili həyata keçirən müəssisənin tipini müəyyənləşdirmək;
- fərdi təlim planına dair tövsiyələr vermək;
- təyin edilmiş diaqnozu dəqiqləşdirməklə təsdiq etmək və ya dəyişdirmək.

2.İnklüziv təhsilin əsas xüsusiyyətləri, prinsirləri və xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlərlə pedaqoji işin təşkili

Dünyanın bir çox ölkələrində(məsələn,Böyük Bbritaniya, ABŞ,İsveçrə və s.) əlil uşaqlar adi uşaqlarla birlikdə ümumtəhsil məktəblərində təhsil alır və uşaq bağçalarına gedirlər.Bu, başqa bir yanaşmadır və bu cür inteqrasiyaya *inklüziv təhsil* deyilir.İnklüziv(fransızca-“*inclusive*”-“özünə daxil edən”,latınca-“*includo*”- “nəticəyə gəlmək” mənasını verir)termini xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların tədris, təlim prosesinin təşkili ilə bağlı məsələlərin həllinə istiqamətləndirilmişdir.*İnklüziv təhsilin əsas məqsədini xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün maneəsiz təlim mühitinin yaradılması və onların psixoloji hazırlığının təmin olunması təşkil edir. Başqa sözlə, inklüziv təhsilin əsas məqsədi xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, onların sosial mühitə inteqrasiyasına şərait yaratmaq , valideynlərin maarifləndirilməsi və onlarla müvəkkillik sahəsində işin aparılmasına köməklik göstərmək və bu sahədə çalışan müəllimlərin metodik hazırlığını inkişaf etdirməkdir.*

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın inklüziv təhsilin tarixinə nəzər saldıqda məlum olur ki, cəmiyyətin ayrı-ayrı inkişaf dövründə ona münasibət eyni olmamışdır.Məsələn, bir mərhələdə cəmiyyət onlara qarşı mərhəmət hissi ilə yanaşmaq səviyyəsinə qədər gəlmişdir (eramızdan əvvəl XI-XIIəsrlər və eramızın XII əsri). Bir neçə əsr sonra cəmiyyətin xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara mərhəmət hissini onların öyrənmə bacarıqlarını önləmək addımı əvəz etmişdir. Daha sonra VII əsrin 70-80-cı illəri –XX əsrin əvvəllərində cəmiyyət xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların öyrənmə bacarıqları ilə yanaşı, onları öyrətmək zərurətini də dərk etmişdir.Keçən əsrin əvvəlindən həmin əsrin 60-cı illərinədək olan dövrü tibbi modelə, qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün xüsusi təhsil müəssisələrinin yaradılması və onlara fasiləsiz tibbi xidmətlərin göstərilməsi və müalicələrinin təmin olunması təşkil edirdi.Bu zaman sosial və inkişaf adaptasiya amilləri bir qədər arxa plana keçirilir.1960-1980 cı illəri əhatə edən növbəti mərhələ “*normallaşdırma modeli*” kimi tanınır.Bu proses *inteqrasiya* adlanır.Sözügədən model ilk dəfə 1970-ci ildə Skandinaviyada, daha sonra ABŞ və Kanada da tətbiq edilərək inkişaf etdirilmişdir.

”*Normallaşdırma modeli*”nin mahiyyətində aşağıdakı amillər təsbit olunmuşdur:

-xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar yüksək səviyyəli normal həyata yaxın bir mühitdə yaşamalıdır;

-xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün ən əlverişli şərait öz evləridir;

-hakimiyyət orqanları tərəfindən xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların evdə tərbiyə oınmasına səy göstərilmişdir;

-xəstəliyin dərəcəsindən asılı olmayaraq xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsil almaları üçün şərait yaradılmalıdır.

Sonuncu üçüncü mərhələ keçən əsrin 80-cı illəridən indiyədək davam etməkdə olan müddəti əhatə edir və **“Sosial model”** adlanır.”*Sosial model*” *sağlamlıq imkanlarından, ailə vəziyyətindən, bacarıqlarından, dinindən, irqindən asılı olmayaraq bütün uşaqların təhsil prosesində və həyatda bərabərhüquqlu olmasını nəzərdə tutur.*Müşahidələr göstərir ki, XIX əsrin 90-cı illərindən etibarən inklüziv təhsilin məqsəd və mahiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir.Yəni o, peşəkar təcrübənin əldə edilməsinə doğru yönəlmişdir.

Azərbaycan Respublikasında təhsil hüququnun konstitusiyaya təminatı vardır , hansı ki bu, ölkəmizdə inklüziv təhsilin də təşkilinə əsas yaradır.Inklüziv təhsil ümumi təhsilin inkişafı prosesidir.Təhsilin bütün uşaqların ehtiyaclarının ödənilməsi baxımından hamı üçün əlçatan olmasını nəzərdə tutur. Bu da xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsil almasını təmin edir. *”Məktəblər bütün uşaqları, fiziki, intellektual, sosial, emosional, dil və digər xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, qəbul etməlidir. Bu, əqli və fiziki ləngiməsi olan , xüsusi istedadla malik olan, kimsəsiz, işləyən uşaqlara...etnik və mədəni azlıqlara da aiddir..”*.(Salamanka Bəyənnaməsi,1994-cü il).

Azərbaycan cəmiyyətində baş verən demokratik dəyişikliklər sağlamlıq, inkişaf və digər problemlərdən asılı olmayaraq, hər bir şəxsin ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilən prosesləri ön plana çəkir. Qabaqcıl dünya ölkələrinin təhsil sistemlərində olduğu kimi , respublikamızın xüsusi təhsil sistemində də interaktiv proseslər həyata keçirilir, inklüziv təhsilin təşkilinə şərait yaradılır. Azərbaycanın təhsil sistemində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların yaradıcılıq potensialının inkişafı sahəsində inteqrasiyalı (inklüziv) təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində səmərəli işlər məqsədmüvafiq şəkildə davam etdirilir.

Məlumdur ki, inklüziv təhsil sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların ümumtəhsil məktəbinin təlim prosesinə fəal daxil olmasından daha çox kütləvi təhsil prosesinin bir sistem kimi yenidən qurulmasını və bütün uşaqların təhsil ehtiyaclarının təmin edilməsini nəzərdə tutur. Inklüziv təhsilin ən üstün cəhətlərindən biri də xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla sağlam uşaqların bir yerdə təhsil almasıdır.Bildiyimiz kimi, bu çox çətin prosesdir. Belə ki, burada həm pedaqoq, həm həkim, həm də psixoloq olmalıdır.

Inklüziv təhsil alan uşaqların öz yaşdıları olan sağlam uşaqlarla bir yerdə təhsil alması onların hərtərəfli inkişafına səbəb olur.Həmin uşaqlar öz yoldaşlarının nailiyyətlərini təkrarlamağa çalışır, onlar kimi hərəkət etməyə, danışmağa, fəaliyyət göstəməyə özlərində güc-qüvvət axtarırlar. Belə uşaqlar özlərini yararsız hesab etmir, kollektivə adaptasiya olunur, özlərinin gərəkli olduqlarını hiss edirlər. Belə uşaqların kollektivə, cəmiyyətə adaptasiyasına müəllim və valideynlər diqqət göstərməlidirlər. Keçirilən tədbirlərdə , yarışlarda belə şagirdləri müəllimlər diqqətdə saxlamalıdırlar. Bütün bunlar onların hərtərəfli inkişafına stimül yaradır. Bununla bərabər inklüziv təhsilin inkişafını təkmilləşdirmək üçün müəyyən işlərin görülməsi və tədbirlərin həyata keçirilməsi xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsili üçün faydalı olar.

Dövlət strategiyasında sağlamlığı məhdud uşaqların təhsilini yaxşılaşdırmaq məqsədilə görülməli işlər öz əksini tapmışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

-Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün inkişaf vı inklüziv təhsil proqramlarının hazırlanması;

-Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların həyata və təhsil mühitinə inteqrasiyasını təmin edən inklüziv təhsil metodologiyasının yaradılması;

-Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsili və sosial adaptasiyası üçün imkanların təmin edilməsi məqsədi ilə optimal inklüziv təhsil modellərinin tətbiq edilməsi;

-Məktəbəqədər və ümumtəhsil müəssisələri təhsil verənlərinin inklüziv təhsili üzrə məqsədli əlavə təhsilinin təmin edilməsi.

Inklüziv təhsilin vacib komponentləri aşağıdakılardır: müvafiq inklüziv təcrübəni dəstəkləyən bir fəlsəfə hazırlamaq; inklüziv təhsildə əməkdaşlıq; qiymətləndirmə; fərdi tədris proqramı; inklüziv təhsildə reabilitasiya xidmətinin təşkili; inklüziv təhsildə pedaqoq və psixoloqların rolu; inklüziv təhsildə digər xidmətlərin rolu; inklüziv təhsildə valideynlərlə işin təşkili; peşə təhsili.

İnkuliziya haqqında yanlış təsəvvürlər: məktəbdə olmaq hər şey demək deyil; üzməyi bilməyəni suya atmaq məqsədəuyğun deyil; diqqəti məqsədə deyil, hərəkətə yönəltmək; proqramın əsas meyarı, hər bir uşağın fərdi təhsil ehtiyaclarının ödənilməsi deyil onun öyrənilməsidir; sakitcə oturmağı fəal iştirakın alternativini kimi qəbul etmək.

Mövcud maneələr:

- Məktəblərin arxitektura cəhətdən əlçatmazlığı;
- Xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqların oxumağa qadir olmamalarının qəbul edilməsi;
- Məktəbin pedaqoji kollektivinin əlillik məsələləri haqqında kifayət qədər məlumatının olmaması;
- Sinfin öyrənmə prosesinə sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların daxil olması;
- Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların valideynləri uşaqların təhsil hüquqlarını müdafiə etməyi bacarmırlar, onları təhsilə cəlb etməyə çəkinirlər.

İnkuliziv təhsil aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- İnsanın dəyəri onun bacarıqları və nailiyyətləri ilə ölçülür;
- Hər bir şəxs hiss etmək və düşünmək qabiliyyətinə malikdir;
- Hər kəs ünsiyyət hüququna malikdir və o dinlənilməlidir;
- Bütün insanlar bir- birinə lazımdır;
- Orişinal təhsil yalnız real münasibətlərin kontekstində mövcud ola bilər;
- Bütün insanlara öz həmyaşıdlarının dəstək və dostluğu lazımdır;
- Bütün şagirdlər üçün tərəqqiyə nail olmaq onların nə biləcəyindən asəldir;
- Müxtəliflik insan həyatının bütün aspektlərini gücləndirir.

Təlim metodikasına müvafiq olaraq inklüziv təhsil şagirdlərə qarşı hər hansı formada ayrı-seçkilik edilməsinin qarşısını alır və bütün uşaqlara , o cümlədən müxtəlif nevroloji və ya psixi xəstəlikləri onlara belə mükəmməl şəkildə təhsil almaq və uğurlar qazanmaq imkanı verir.

İnküziv təhsilin əsas vəzifələrindən biri məhdud imkanlara malik insanların peşə hazırlığı üçün sərhəd tanımayan mühit yadılmasıdır. Bununla əlaqədar olaraq təhsil müəssisələrinin texniki təhcizatına yenidən baxmaq, təkcə təhsil alanlar deyil, həm də müəllimlər üçün xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqları təhsil prosesinə fəal qoşulmasına yönəlmiş yeni xüsusi kurslar işlənilib hazırlanmalıdır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsiləmə səviyyəsi getdikcə yüksəlir, onların əksəriyyəti təhsilə cəlb edilir. Buna görə də inklüziv təhsilin təşkilinin təlim-təربiyə prosesinin səmərəli nəticə verməsi üçün onun müasirləşməsinə qoyulan standartlara cavab verməsinə nail olmaq əsas tələblərdən biridir.

Inklüziv təhsilin həyata keçirilməsinin aşağıdakı təşkilatı formaları mümkündür:

- ümumtəhsil məktəblərinin adi siniflərində tam inteqrasiya;
- ümumtəhsil məktəblərinin xüsusi siniflərində, sinifdən kənar fəaliyyətdə qismən inteqrasiya;
- müəyyən vaxt xüsusi məktəbdə təhsil almış və kompensator imkanları lazımınca inkişaf etmiş uşaqların ümumtəhsil məktəblərinə keçirilməsi;
- peşə təlimi prosesində qayğıya ehtiyacı olan uşaqların tam və ya qismən inteqrasiyası.

İnküziv komponentli qruplarda çalışan psixoloqun xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın təhsilə və cəmiyyətə uğurlu inteqrasiyası üçün onun ailəsinin vəziyyəti, dövlət tərəfindən verilən təminatı, qeyri hökumət təşkilatları tərəfindən təklif olunan dəstəyi, öyrəndənlə öyrənən arasında yaranan qarşılıqlı münasibətləri nəzərə alması çox vacibdir. Bu zaman psixoloq uşağın

sağlamlığı barədə proqnozu müəyyən edib onun “çətin” olub-olmamasından daha çox inkişaf xüsusiyyətlərinə və onlara təsir göstərən amillərə kompleks şəkildə baxmalı və valideynlərə dəstək verməlidir. İnküziv təhsilə keçidin müvəffəqiyyətinə təsir göstərən çoxlu amillər içərisində təhsil müəssisəsində psixoloji xidmətin müasir tələblərə cavab vermə səviyyədə təşkil olunması mühüm yerlərdən birini tutur.

İnküziv komponentli qruplarda psixoloq uşaqlarda aşağıdakı sosial keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsinə xüsusi fikir verməlidir: emosional sahənin inkişafı; koqnitiv sahənin inkişafı; stressə qarşı dozumluluğun inkişafı; özünəinamın inkişafı; real gerçəkliyə müsbət münasibətin inkişafı; başqalarını qəbul etmə bacarığının inkişafı; müstəqilliyin inkişafı; özünü inkişaf etdirmənin, özünü müəyyən etmənin və həvəsləndirmənin inkişafı və s.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla təlim-tərbiyə prosesində aparılan işlərdə valideynlərin iştirakı və onların dəstəyinin zəruriliyi həlledici rol oynayır. Valideynlər bu proseslərdə həm də tərəf müqabil kimi fəal iştirak etməlidirlər. Bu qarşılıqlı münasibətlərin formalaşmasında valideynlərə və uşaqlara psixoloqun yardım göstərməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Yardım istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar: sosial və emosional yardım; informasiya mübadiləsi; valideynlərin uşaqların təlimində iştiraka həvəsləndirilməsi; uşaqlar və valideynlər arasında qarşılıqlı münasibətlərin yaxşılaşdırılması və səmərəliliyin artırılması və s.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təlim –tərbiyə prosesində tərbiyəçi müəllimin rolu danılmazdır. Tərbiyəçi müəllim qrupda sağlam şəraitin, hər bir uşaq üçün tələbatı ödəyəcək adaptiv təlim mühitinin yaradılmasına və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın təlim prosesinə qoşulmasına dəstək olmalıdır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara effektiv ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması üçün tərbiyəçi müəllim aşağıdakı problem xarakterli məsələləri həll etməyə çalışmalıdır:

-onun şəxsi fikir və tövsiyələrinin dərk edilməsi üçün uşaqlara geniş imkanlar yaratmalıdır;

-təlim-tərbiyə prosesində məlumatların tam və aydın tərzdə qavranılması üçün uşaqlarda bacarıqlar inkişaf etdirilməlidir;

-uşağın böyüklərin nitqini tam başa düşməsi təmin olunmalıdır;

-verbal və qeyri-verbal nitq arasındakı uyğunluq gözlənilməli və inkişaf etdirilməlidir.

Bütövlükdə inküziv təhsilin aşağıdakı xüsusiyyətlərini fərqləndirmək olar:

-əqli və fiziki imkanları əhatə edən müxtəlif tələblərin təmin edilməsi və müxtəlifliklərin hesaba alınma imkanlarının optimal üsullarının axtarışı;

-şagirdin yaradıcı potensialının və məsələləri həll etmə bacarığının müxtəlif yollarla stimullaşdırılması;

-uşaqların məktəbə getmək, öz fikrini ifadə etmək, keyfiyyətli tədris prosesində iştirak edərək şəxsi, sosial və etnik xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, müəyyən nəticələr əldə etmək hüquqlarının təmin edilməsi;

-sosial uzaqlaşdırılmaya məruz qala bilən, həmçinin davamiyyəti pis olan şagirdlərə mənəvi dəstəyin göstərilməsi.

İnküziv təhsil sahəsində çalışan hər bir müəllim, tərbiyəçi aşağıdakılar üzrə bacarıqlara qadir olmalıdır:

1. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası;
2. Uşaqların təhsilə cəlb olunması;
3. Əqli inkişafın, qavrama bacarıqlarının qiymətləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi;
4. Kiçik və böyük motor bacarıqlarının qiymətləndirilməsi və onlar üzərində iş;
5. Sosial və özünəxidmət bacarıqlarının aşılması;
6. Uşaq inkişafı sahəsində müxtəlif mövzulu təlimlərin kənləndirilməsi;
7. Uşağın və ailənin psixoloji problemlərinin araşdırılması, konsultasiya xidmətlərinin verilməsi;
8. Ünsiyyət və nitq bacarıqlarının qiymətləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi;

9. Ailələrə sosial xidmətin göstərilməsi, ailələrin maarifləndirilməsi.

3. Dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (de-institutlaşdırma) və alternativ qayğı Dövlət Proqramı barədə

Son illərdə respublikamızda iqtisadiyyatın sürətli inkişafı, sosial sahələrə diqqətin artırılması, regionların inkişafı məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində yeni iş yerlərinin açılması, adambaşına düşən gəlirin ilbəl artması əhalinin, o cümlədən hər bir ailənin sosial vəziyyətinin yaxşılaşması Azərbaycanda de-institutlaşdırma siyasətinin həyata keçirilməsinə əlverişli zəmin yaratmışdır.

Dünya təcrübəsi və uşaq hüquqları üzrə konvensiyaların tələbləri nəzərə alınaraq, beynəlxalq təşkilatlarla birlikdə “Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (de-institutlaşdırma) və alternativ qayğı Dövlət Proqramı” (2006-2015-ci illər) hazırlanmış və 2006-cı ilin martın 29-da ölkə Prezidentinin Sərəncamı ilə təsdiq olunmuşdur. Proqramın əsas məqsədi BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasında təsbit olunmuş uşağın şəxsiyyətinin tam və ahəngdar inkişafı üçün ailə mühitində xoşbəxtlik, məhəbbət və anlaşma şəraitində böyüməsinin zəruriliyi nəzərə alınaraq, dövlət uşaq müəssisələrində olan uşaqların ailələrə verilməsi və alternativ qayğının təşkili mexanizmlərinin yaradılması və səmərəli işlənməsinin təmin edilməsidir.

Proqrama əsasən de-institutlaşdırma aşağıdakı dövlət uşaq müəssisələrini əhatə edir: 1) valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün uşaq evləri; 2) valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün internat məktəbləri; 3) ümumtəhsil internat məktəbləri (ümumi təyinatlı internat evləri); 4) sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün xüsusi internat məktəbləri; 5) sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün xüsusi məktəblər; 6) atılmış uşaqlar üçün körpələr evi (Səhiyyə Nazirliyi sistemində).

Proqramda aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;
- dövlət uşaq müəssisələrində uşaqların ailələrə verilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, uşaqların ailələrə verilməsi, onların hüquqlarının qorunması və sosial müdafiəsinin işlək mexanizmlərinin tətbiq edilməsi;
- uşaq evləri və internat tipli dövlət uşaq müəssisələrinin tədricən uşaqlara ailə əsaslı sosial xidmətlər sistemi ilə əvəz olunması;
- uşaqlara ailə əsaslı sosial xidmətlərin maliyyələşdirilməsi və stimullaşdırıcı amillərdən geniş istifadə etmək məqsədilə uşaqlar yerləşdirilən ailələrə maliyyə yardımlarının göstərilməsi;
- dövlət uşaq müəssisələrinin kadr potensialı geniş istifadə olunmaqla uşaqlara ailə əsaslı sosial xidmətləri həyata keçirən sosial işçilərin hazırlanması;
- uşaqların dövlət uşaq müəssisələrinə düşməsinin ən sonuncu imkan olması baxımından uşaqların belə müəssisələrə daxil olmasına ciddi nəzarət mexanizminin hazırlanması, dövlət himayəsinə qəbul olunma meyarlarının dəqiqləşdirilməsi və

onlara riayət olunmasına nəzarətin gücləndirilməsi;

- dövlət uşaq müəssisələrində olan uşaqların sayının artmasının qarşısını almaq məqsədilə risk qrupundan olan (uşaqların ailələrindən belə müəssisələrə verilməsi baxımından) uşaqlar və ailələr arasında sistemli preventiv tədbirlərin görülməsi;

- ailələrə verilmiş uşaqların təhsilə cəlb olunması, onlara səhiyyə və reabilitasiya xidmətlərinin göstərilməsinin təmin olunması;

- dövlət ilə qeyri-hökumət və beynəlxalq təşkilatlar arasında de-institutlaşdırma məsələlərinin həlli sahəsində səmərəli əməkdaşlığın təmin olunması.

Qeyd edilən vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün proqramda aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

I. Normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar:

1) De-institutlaşdırmanın müvafiq beynəlxalq tələblərə uyğun səmərəli və intensiv həyata keçirilməsi üçün mövcud qanunvericilik bazasının stimullaşdırıcı amillər nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə təkliflərin hazırlanması;

2) De- institutlaşdırma ilə bağlı tədbirlərin yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafı ilə bağlı tədbirlərlə əlaqələndirilməsi;

3) Uşaq evlərində olan uşaqların ailələrə verilməsi, hüquqlarının qorunması və sosial müdafiəsi mexanizmlərinin hazırlanması və qəbul edilməsi;

4) Dövlət uşaq müəssisələrində uşaqların sayının artmasının qarşısını almaq məqsədilə uşaqların dövlət himayəsinə qəbul edilmə meyarlarının dəqiqləşdirilməsi, uşaqların belə müəssisələrə daxil olmasına ciddi nəzarət mexanizminin hazırlanması, bu məqsədlə mövcud normativ-hüquqi aktlara müvafiq əlavə və dəyişikliklərlə bağlı təkliflərin verilməsi;

5) Uşaqlar verilən ailələrin stimullaşdırılması, onlara maliyyə dəstəyinin verilməsi, ailədə belə uşaqlara ayrılmış müavinətin xərclənməsinin monitorinqi mexanizmlərinin hazırlanması;

6) Sosial işçilərin statusunun müəyyənləşdirilməsi, onların maddi təminatı ilə bağlı təkliflərin hazırlanması;

7) Uşaqlar üçün ailə əsaslı sosial xidmətlər mərkəzlərinin fəaliyyətini tənzimləyən müvafiq normativ hüquqi aktların hazırlanması və təsdiqi;

8) De-institutlaşdırmanın həyata keçirilməsi ilə bağlı müvafiq normativ-hüquqi aktların, metodiki vasitələrin, təlimatların və s. hazırlanması;

II. Təşkilati tədbirlərlə əlaqədar:

9) Dövlət uşaq müəssisələrinə uşaqların düşməsi hallarının qarşısının alınması üçün risk qruplarından olan uşaqlar arasında və onların ailələri ilə sistemli preventiv tədbirlərin görülməsi;

10) Uşaq evləri və internat tipli təlim-tərbiyə müəssisələri bazasında uşaqlar üçün ailə əsaslı sosial xidmət mərkəzlərinin və alternativ xidmətlər sisteminin (qəyyumluq, himayədarlıq, tərbiyə edilmək üçün himayədar ailəyə verilməsi və s.) yaradılması;

11) Təhsil müəssisələrində müvafiq ixtisaslar üzrə sosial işçilərin, o cümlədən dövlət uşaq müəssisələri işçilərinin peşə yönümü dəyişməklə uşaqlara ailə əsaslı xidmətləri həyata keçirən sosial işçilərin hazırlanması, onlarla müvafiq treninqlərin

keçirilməsi;

12) Dövlət himayəsində olan uşaqlar saxlanılan dövlət təlim-tərbiyə müəssisələrinin şəbəkəsinə yenidən baxılması , onların sayının azaldılması üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi;

13) Ümumtəhsil internat məktəblərinin (ümumi tipli internat evlərinin) bazasında ümumi təyinatlı ümumtəhsil məktəblərinin , lisey və gimnaziyaların yaradılması məqsədi ilə tədbirlərin görülməsi;

14) Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün internat tipli təlim-tərbiyə müəssisələrinin bir hissəsinin reabilitasiya mərkəzlərinə çevrilməsi;

15) Ailələrə verilmiş sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların müəyyən hissəsinin ümumtəhsil məktəblərinə inteqrasiyası və bu məktəblərdə onların sağlam uşaqlarla birgə təhsilinin təşkili üçün tədbirlərin davam etdirilməsi;

16) De-institutlaşdırmanın həlli sahəsində qeyri-hökumət və beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli əməkdaşlığın təmin olunması üçün tədbirlərin görülməsi;

17) Ailələrə verilmiş sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsilə cəlb olunması, onların səhiyyə və reabilitasiya xidmətləri ilə təmin edilməsi;

18) Yetkinlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyaların de-institusionalizasiyanın həyata keçirilməsində bilavasitə iştirakının təmin edilməsi və bu istiqamətdə fəaliyyətinin genişləndirilməsi;

19) Proqramın həyata keçirilməsinin təmin edilməsi üçün Koordinasiya qrupunun yaradılması.

III. Təbliğat və maarifləndirmə ilə əlaqədar:

20) Kütləvi informasiya vasitələri və digər yollarla de-institutlaşdırma ilə bağlı əhalinin məlumatlandırılması və bu barədə təbliğatın aparılması.

IV. Monitorinqin aparılması üzrə tədbirlər:

21) Dövlət uşaq müəssisələrində tərbiyə olunan uşaqların vəziyyətinin araşdırılması və monitorinqin aparılması;

22) Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar haqqında məlumat bazasının yaradılması və bu kateqoriyadan ailələrə verilmiş uşaqların vəziyyətinin monitorinqin aparılması;

23) Ailələrə verilmiş uşaqlara nəzarətin təşkili və onların vəziyyətinin dövrü monitorinqin aparılması.

Proqramın reallaşdırılması nəticəsində dövlət himayəsində olan uşaqların ailə mühitində inkişafı hüquqlarının qorunması və sosial müdafiəsi, dövlət uşaq müəssisələrində olan uşaqların və belə müəssisələrin sayının azalması, uşaq evləri və internat tipli müəssisələrin uşaqlar üçün ailə əsaslı sosial xidmətlər sistemi ilə əvəz olunması gözlənilən nəticələr kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Proqramın icrası istiqamətində atılmış əhəmiyyətli addımlardan biri dövlət uşaq müəssisələrində qiymətləndirmənin keçirilməsi və hər bir müəssisə, onun infrastrukturu, orada yaşayan uşaqlar, müəssisələrdə çalışan işçilər barədə hərtərəfli məlumatların yığılması və məlumat bazasının yaradılmasıdır.

Qiymətləndirmənin nəticələrinə əsasən aparılmış təhlillər əsasında “Dövlət uşaq müəssisələrinin transformasiyası üzrə Baş Plan” tərtib olunmuş və hökumət tərəfindən qəbul edilmişdir.

Transformasiyanın həyata keçirilməsi üçün bütün zəruri meyarlar şərti olaraq

iki qrupa bölünmüşdür:

Əsas meyarlar:

- Müəssisənin yerləşdiyi ərazi və həmin ərazinin əlverişliliyi;
- Müəssisənin yerləşdiyi ərazinin infrastrukturunu;
- Göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti.

Əlavə meyarlar:

- Müəssisədəki uşaqların sayı;
- Yerləşdiyi ərazidən olan uşaqların çoxluq təşkil etməsi;
- Hər il müəssisəyə qəbul olunan və müəssisəni tərk edən uşaqların sayı;
- Müəssisənin tipi.

Transformasiya üzrə Baş Planda bütün dövlət uşaq müəssisələrinin transformasiya olunması nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, əksər müəssisələr rayon mərkəzlərində yerləşir, uşaqlar yaxın ərazilərdə yaşayır, zəruri xidmətlər müəssisələrə yaxın ərazilərdə yerləşir və müəssisələrin infrastrukturunu qənaətbəxşdir ki, bu da transformasiya üçün əlverişli zəmin yaradır.

Planda pensiya yaşlı işçilər istisna olmaqla, qalan işçi heyətin yaradıcılıq alternativ qayğı xidmətlərinin təşkilinə cəlb edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Bütün müəssisələr təhsil və sosial yönümlü müəssisələrə qısa (1 il), orta (3 il), uzun (5 il) müddət ərzində transformasiya olunmalıdır.

De-institutlaşdırma Proqramında uşaqların dövlət uşaq müəssisələrinə düşməsinin qarşısını almaq üçün risk qrupuna daxil olan uşaq və ailələrə alternativ xidmətlərin göstərilməsi də nəzərdə tutulur. Azərbaycanda alternativ xidmətlərin təşkili sahəsində ilk addımlar 1997-ci ildə QHT-lərin təşəbbüsü ilə atılmışdır. Son illərdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan və risk qrupuna daxil olan uşaqlar üçün alternativ xidmətlərin yaradılmasında bəzi müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdir. Övladlarına sərbəst şəkildə qayğı göstərə bilməyən ailələrin və onların uşaqlarının rifahının yaxşılaşdırılması istiqamətində atılmış əhəmiyyətli addımlardan biri yerlərdə xidmətlərin təşkil olunmasıdır. Bununla əlaqədar üç uşaq və ailəyə dəstək Mərkəzi və iki Günərzi qayğı Mərkəzi yaradılmışdır. Ölkəmizdə bu tip mərkəzlərin yaradılması ilk təcrübədir. İndiyədək ölkəmizdə belə mərkəzlər fəaliyyət göstərməmişdir.

De-institutlaşdırma və alternativ qayğı üzrə Dövlət Proqramının həyata keçirilməsində mövcud çətinliklərdən biri Azərbaycanda uşaq müdafiə sisteminin olmamasıdır. BMT tərəfindən qəbul edilmiş “Minilliyin məqsədləri”ndə , eyni zamanda 2007-ci ildə BMT-nin Baş Katibi “Uşaqlara qarşı zorakılığın öyrənilməsinə” həsr edilmiş araşdırmanın nəticələri barədə hesabatında qeyd etmişdir ki, uşaqlara qarşı baş verən neqativ amillərin aradan qaldırılması, onların müdafiəsini təmin etmək və hüquqlarını qorumaq məqsədi ilə hər bir ölkə Milli Uşaq Müdafiəsi Sistemində malik olmalıdır. Bu sistem risk qrupuna daxil olan ailələrdəki uşaqların (valideyn himayəsindən məhrum olmuş, dövlət uşaq müəssisələrində tərbiyə alan, qanunla ziddiyyətdə olan, hərbi münafişələrin qurbanı və küçə həyatına düşən uşaqlar) hüquqlarının təmin edilməsi, təhsildən yayınmış uşaqların təhsilə cəlb edilməsi, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qayğı ilə təmin olunması, erkən nikahların qarşısının alınması,

uşaqlara qarşı bütün zorakılıq hallarının, kobud rəftarın və digər zərərli təsirlərin profilaktikası, uşaqların təhsili, sağlamlığı və müdafiəsi sahəsində fəaliyyət göstərən bütün dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının, vətəndaş cəmiyyəti qurumları və medianın səylərinin əlaqələndirilməsini özündə ehtiva edir. Bu barədə Azərbaycan müəllimlərinin XIII qurultayında da təkliflər irəli sürülmüş və bu məsələ Qurultayın qətnaməsində öz əksini tapmışdır.

Uşaq Müdafiə Sistemi qeyd edilən bütün hallardan uşaqları müdafiə etməklə yanaşı, bu cür hallarla qarşılaşa biləcək uşaqların müdafiəsini təmin etməlidir. Uşaq Müdafiə Sistemi ilə əlaqədar məsələlərin həlli üçün, dünya təcrübəsində olduğu kimi, xüsusi qurumun yaradılmasına ciddi ehtiyac vardır. Uşaq müdafiə Sistemi bu qurumun vəsiti ilə icma, rayon və milli səviyyədə fəaliyyət göstərməli və uşaqlara qarşı baş verən hər hansı zorakılıq və hüquq pozuntusunun qarşısını almaq imkanına malik olmalıdır. Həmin Sistem uşaqların düşdüyü vəziyyəti, onların sosial durumunu və onlara təsir edən problemləri vaxtında müəyyənləşdirməli və bütün problemlərin kökünü axtarmalıdır. Buna nail olmaq üçün bütün aidiyyəti olan dövlət və qeyri-dövlət qurumları arasında əlaqələndirilmiş şəbəkə qurmalı, müvafiq təlimlərdən keçmiş mütəxəssislər hazırlanmalı və qanunvericilik bazasına dəyişikliklər edilməlidir.

Uşaqların ehtiyaclarının ödənilməsi, onların yaşadıkları ailə və ya müəssisədə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi həm ailənin, həm icmanın, həm də dövlətin vəzifəsidir. Əgər uşaqlara qayğı göstərən böyüklər öz vəzifələrini yerinə yetirmirsə, onları tələb olunan qayğı ilə təmin edə bilmirsə, uşaqlara qarşı zorakılıq tətbiq edir və ya kobud rəftar edirlərsə, bu zaman lazımi tədbirlərin görülməsi də Uşaq Müdafiə Sisteminin birbaşa müdaxiləsi əsasında həyata keçirilməlidir. Uşaq Müdafiə sistemi tərəfindən həyata keçiriləcək tədbirlər və təklif ediləcək xidmətlər uşağın və onun ailəsinin üzləşdiyi problemdən, uşağa dəymiş zərərdən və ya onun normal yaşamasına, inkişafına, habelə ümumi təhlükəsizliyinə olan riskin həcmindən asılı olaraq müxtəlif ola bilər. Uşaq və onun ailəsinə təklif ediləcək xidmətlər dedikdə, ilk növbədə, davamlı xidmətlər nəzərdə tutulur. Xidmətlərin ümumi məqsədi uşağın və onun ailəsinin üzləşdiyi problemlərin və ya mövcud vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxarmış amillərin aradan qaldırılmasıdır. Eyni zamanda xidmətlərin göstərilməsi yaranmış vəziyyətin gələcəkdə təkrar olunmamasına yönəldilməlidir.

Uşaq Müdafiə Sistemi ilk növbədə, uşağın məhz ailə mühitində tam inkişaf edə biləcəyinə əsaslanaraq, uşağın öz ailəsində böyüməsi üçün bütün mümkün tədbirlərin görülməsini nəzərdə tutur. Lakin ailə mühitində uşağın təhlükəsizliyinə və ya onun tam inkişafına zəmanət yoxdursa, onda uşağın ailədən kənarlaşdırılması zərurəti yarana bilər. Bununla əlaqədar Uşaq Müdafiə Sistemində çalışacaq sosial işçilərin hazırlanması vacib məsələ kimi nəzərdən keçirilməlidir. Proqram çərçivəsində 2005-ci ildən etibarən Bakı Dövlət Universitetində sosial iş üzrə magistr, 2008-ci ildən isə bakalavr səviyyəsində sosial iş ixtisası üzrə mütəxəssislər hazırlanmaqdadır.

4. Əlavə təhsil

Yuxarıda vurğuladığımız kimi, müasir dövrdə əlavə təhsil və peşəkarlıq səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi fasiləsiz təhsilin tərkib hissəsi olmaqla, peşə-ixtisas müəssisəsini bitirən və təhsil haqqında dövlət sənədi olan hər bir vətəndaşın fasiləsiz təhsil almaq imkanları sistemi kimi başa düşülür. Bu, bir tərəfdən müəllimin yaradıcı potensialının inkişaf etdirilməsinə, digər tərəfdən təhsilin və onun idarə edilməsinin müasirləşdirilməsi məqsədilə pedaqoji işçilərin və rəhbər pedaqoji kadrların peşə hazırlığının, elmi-pedaqoji qabiliyyətlərinin və peşəkarlıq səviyyəsinin müxtəlif yollarla inkişaf etdirilməsinə xidmət edir.

Əlavə təhsil və peşəkarlıq səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi pedaqoji kadrların, cəmiyyətin və dövlətin təhsil tələbatlarının hərtərəfli ödənilməsi məqsədilə peşə-ixtisas təhsilinə əlavə olaraq təhsil proqramları və xidmətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Fasiləsiz təhsilin hər bir mərhələsində əlavə təhsilin əsas məqsədi şəxsiyyətin inkişafından, intellektual və peşə baxımından onun fasiləsiz təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Əlavə təhsil proqramlarına ümumtəhsil, peşə-ixtisas və əlavə təhsil müəssisələrində, dayaq məntəqələrində və ümumiyyətlə, müvafiq lisenziyası olan digər müəssisələrdə həyata keçirilən müxtəlif yönümlü təhsil proqramları daxildir.

Müasir dövrdə əlavə təhsilin ixtisasartırma, təkmilləşdirmə, stajkeçmə, yenidən hazırlanma, yaşlıların təhsili və s. kimi istiqamətləri müəyyənləşdirmişdir. Əlbəttə, bu istiqamətlərin hamısı barədə məlumat vermək imkanı olmasa da, bəzilərinə diqqət yönəltməyi lazım bilirik.

İxtisasartırma təhsili dedikdə, pedaqoji kadrların və rəhbər pedaqoji işçilərin öz peşə fəaliyyəti dövründə (və ya müəyyən müddət pedaqoji fəaliyyətdə olmayan dövrdə) mütəmadi olaraq peşəkarlıq səviyyəsini, peşə ustalığını, elmi-nəzəri, pedaqoji, psixoloji biliklərini artırmaq məqsədi ilə yenilikləri və dəyişiklikləri əks etdirən tədris plan və proqramları üzrə təhsil almaları, ixtisaslarını artırmaları nəzərdə tutulur.

Stajkeçmə xüsusi ayrılmış müəssisələrdə, ixtisas kafedralarında yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin rəhbərliyi altında nəzəri biliklərin təcrübi bacarıq və vərdişlərlə əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur. Peşə-ixtisas müəssisələri üzrə pedaqoji heyətin ixtisasının artırılması üçün nəzərdə tutulan tədris plan və proqramlarına, lazım gəldikdə, stajkeçməyə dair ayrıca blok əlavə olunur. Bununla belə, nəzəri hazırlıq planlaşdırılmadan da qabaqcıl texnika və texnologiya ilə tanış olmaq məqsədilə elmi laboratoriya və emalatxanalarda stajkeçmə tədbirləri təşkil edilə bilər.

Pedaqoji işçilərin stajkeçməsi pedaqogika, psixologiya və metodika sahələri üzrə bilik və bacarıqların artırılması ilə tamamlanaraq, həmin kateqoriyadan olan müəllimlərin tam əlavə təhsilini təmin edir.

Stajkeçmə ikimərhələli proses olmaqla, peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində çalışan professor-müəllim, pedaqoji kadr, mühəndis-müəllim kimi kateqoriyalı işçilərin əlavə təhsilidir. Bu cür təhsil şəbəkəsinə ali məktəblərin baza kafedraları, müvafiq ixtisasartırma müəssisələri və fakültələri, ixtisas profiline uyğun elm, təhsil və istehsalat müəssisələri, tədris-sınaq stansiyaları aiddir.

Kadrların təkmilləşdirilməsi prosesi əlavə təhsildə gedən bir proses olmaqla, tədrisin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi daşıyır və aşağıdakı proseslərin və ya tədbirlərin vəhdətini özündə ehtiva edir: pedaqoji, psixoloji, metodiki sahədə, dərslər vəsaiti və dərslərdə, eləcə də tədris plan və proqramlarında, təlim və infor-

masiya texnologiyalarında olan yeniliklərlə operativ tanışlıq, öz həmkarları ilə təcrübə mübadiləsi; distant ötürmə vasitələri ilə yeni materialların əldə olunması, bu istiqamətdə fikir mübadilələrinin aparılması; aktual mövzuların dinlənilməsi üçün sahə üzrə qabaqcıl mütəxəssislərin dayaq məntəqələrinə dəvət olunması, problem mövzular ətrafında təhlillərin təşkili; dərslərdə kollektiv iştirak, konkret metodikanın aprobeşiyası, nəticələrin təhlili; kadr hazırlığı, əlavə təhsil sahəsində tətbiq olunan plan və proqramlara, eləcə də yeni dərslik və dərs vəsaitlərinə dair əsaslandırılmış təkliflərin verilməsi; “öyrədənləri öyrədən” statuslu müəllim və metodistlərlə diskusiyaların keçirilməsi; daimi özünütəhsil.

Təkmilləşdirmə daha geniş anlayış olmaqla, əlavə təhsilin yuxarıda göstərilən digər tərkib hissələrinə təkanverici proses xarakteri daşıyır, özünütəhsil formasında müəllim hazırlığının fasiləsizliyini təmin edir. Pedaqoji kadrların mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsi gələcək ixtisasartırma və yenidən hazırlanma təhsilini formalaşdırır, müəllimlərin ilkin hazırlığı prosesində mövcud olan çatışmazlıqların aradan qaldırılmasını və onların hazırlığının keyfiyyətə yüksək səviyyədə olmasını təmin edir.

Əlavə təhsil və peşəkarlıq səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi müəllimlərin və pedaqoji prosesin digər subyektlərinin dörd səviyyədə hazırlanması şəklində həyata keçirilir:

- 1) müəllimlərin, metodistlərin, rəhbər işçilərin və digər pedaqoji kadrların praktiki fəaliyyət istiqaməti üzrə ixtisasının artırılması və təkmilləşdirilməsi;
- 2) pedaqoji kadrların elmi tədqiqatçılıq fəaliyyəti sahəsində ixtisasının artırılması və təkmilləşdirilməsi;
- 3) pedaqoji və qeyri-pedaqoji ixtisaslı kadrların pedaqoji ixtisaslar üzrə yenidən hazırlanması;
- 4) qısamüddətli təhsil proqramları üzrə təhsil səviyyəsinin və dərəcəsinin yüksəldilməsi.

Əlavə təhsil və peşəkarlıq səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi aşağıdakı modellər üzrə həyata keçirilir:

- ixtisasartırma və ya baza peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində treninqlər;
- təhsil müəssisəsi şəraitində treninqlər;
- kaskad modeli üzrə treninqlər (“öyrədən”lərin öyrədilməsi və müəllimlərin dayaq məntəqələri vasitəsi ilə ixtisasartırma və təkmilləşmə proseslərinə cəlb edilməsi);
- texnologiyalara əsaslanan treninqlər;
- distant təhsil;
- mentorluq;
- şəxsi tədqiqata əsaslanan ixtisasartırma və təkmilləşmə;
- müxtəlif təşkilatlar tərəfindən ixtisasartırma sistemindən kənar keçirilən kurslar və treninqlər.

Ölkəmizdə əlavə təhsilin əsas istiqamətlərindən biri olan **ixtisasartırma təhsilinin beynəlxalq təcrübəyə uyğun təşkili üçün** bir sıra problemlərin həlli vacibdir. Həmin problemlərdən biri məhz bu təhsilin strukturunun müasir tələbləri ödəməməsi ilə bağlıdır. Belə ki, ixtisasartırma təhsili müəssisələri tərəfindən təklif edilən proqramlar bu təhsilə cəlb olunan müəllimlərin ehtiyaclarına uyğun hazırlanmır, ümumiyyətlə, bu ehtiyacların dəqiq müəyyənləşdirilməsi sahəsində etibarlı mexanizmlər işlənməmişdir.

İxtisasartırma təhsili sahəsində beynəlxalq təcrübə ilə tanışlıq göstərir ki, dünyada bu sahədə fərqli mexanizmlər tətbiq olunur, **ixtisasartırma təhsili modul-kredit sisteminə əsaslanaraq üç moduldan ibarət təşkil olunur.** Hər modul üzrə kreditin həcmi müəyyənləşdirilir.

Birinci modul ümumpedaqoji, psixoloji, sosioloji məsələləri, **ikinci modul** tədris metodikası və təlim strategiyalarını, **üçüncü modul** isə sərbəst modul adlanır və seçmə kursları, yəni müəllimin arzusuna uyğun təşkil ediləcək kursları

əhatə edir. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, ixtisasartırma tədbirlərinə başlamazdan əvvəl hər bir müəllimin bacarıqlarının ilkin diaqnostikası aparılır (giriş qiymətləndirilməsi), treninq proqramları da qiymətləndirmənin nəticələrinə uyğunlaşdırılır. Sonda isə yekun monitoring aparılır (çıxış qiymətləndirilməsi). Modullar üzrə zəruri kreditləri toplayan müəllimlər sertifikat alır, bu sertifikatlarda kursun adı, müəllimin əldə etdiyi bacarıqların səviyyəsi, saatların miqdarı, toplanan kreditlərin sayı qeyd edilir. Bu sənəd müəllimin karyerasının inkişafı və əməyinin stimullaşdırılmasında mühüm rol oynayır ki, bu da ixtisasartırma təhsilinin statusunu yüksəldir və ona marağı artırır. Burada bir əhəmiyyətli cəhət də ondan ibarətdir ki, təhsil müəssisələri və ictimaiyyət müəllimlərə verilən sertifikatlara inanır və onu qəbul edirlər. Çünki bu sənədi almamışdan əvvəl kursun, treninqin monitoringi aparılır, həm “öyrədənlərin”, həm də “öyrənənlərin” fəaliyyəti dəqiq qiymətləndirilir. Eyni zamanda bu monitoring və qiymətləndirmə mexanizmi işin daha da təkmilləşdirilməsi üçün təkliflərin hazırlanmasına imkan verir.

Beynəlxalq təcrübədə ixtisasartırma təhsilinin maliyyələşdirilməsi də bizim ölkəmizdə olduğundan tam fərqlidir. Azərbaycanda ixtisasartırma təhsili üçün vəsait əsasən bu təhsili həyata keçirən müəssisələrə verilir. Yəni həmin müəssisənin təqdim etdiyi xidmətin səviyyəsindən asılı olmayaraq, büdcə vəsaiti ixtisasartırma təhsili müəssisəsinə yönəldilir. Dünya təcrübəsində isə belə təhsil müəssisələri vəsaiti özləri qazanırlar, yəni öz proqramlarını elan edirlər, bu proqramlar akreditasiyasından keçirilib müsbət rəy aldıqdan sonra müəllimlərin seçimi əsasında kurslar təşkil edilir və ixtisasartırma üçün nəzərdə tutulmuş vəsait həmin müəssisəyə yönəldilir. Əgər müəssisənin təşkil etdiyi proqramlar müəllimlər tərəfindən seçilməzsə, onda həmin müəssisə vəsait əldə edə bilmir. Bir fərq də ondan ibarətdir ki, ölkəmizdə ixtisasartırma təhsili yalnız dövlət təhsil müəssisələrində həyata keçirilir, beynəlxalq təcrübədə isə dövlət müəssisələri ilə yanaşı, bu fəaliyyətlə daha çox özəl qurumlar, QHT-lər məşğul olurlar ki, bu da rəqabət mühitinin formalaşdırılmasına gətirib çıxarır.

Bu sahədə ən ciddi problemlərdən biri də “öyrədənlərin” hazırlıq səviyyəsinin müasir tələbləri ödəməməsi ilə bağlıdır. Vacibdir ki, daha çox sayda və səriştəli “trener”lər hazırlansın. Son illərdə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu tərəfindən əlavə təhsilin təkmilləşdirilməsi istiqamətində xeyli müsbət addımlar atılıb, bir sıra məzmun dəyişiklikləri edilib, proqramlar yeniləşdirilib, təlimlərin keçirilməsi üçün lazımi infrastruktur formalaşdırılıb, innovasiya və İKT-dən geniş istifadə olunur.

Qloballaşan dünyada bilik və məlumatlar sürətlə dəyişildiyindən bir dəfə alınmış təhsil insanın ömür boyu inkişafını təmin edə bilmir. Hətta ən mükəmməl təhsil sistemində əldə edilmiş biliklərin əksər hissəsi təhsil prosesi başa çatdıqdan bir müddət sonra öz aktuallığını itirir. Cəmiyyətin iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi həyatında fəal iştirak etmək üçün hər bir şəxsin peşə bilik və bacarıqlarının, şəxsi keyfiyyətlərinin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından daim yeniləşdirilməsi, zənginləşdirilməsi və zamanın tələblərinə uyğunlaşdırılması zəruri tələbata çevrilir.

Müxtəlif ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə təhsilə tələbat da artır və belə şəraitdə yaşlıların təhsili bir tərəfdən məqsədə, digər tərəfdən fəaliyyət obyektinə çevrilir. Cəmiyyətin inkişafı təhsil sistemi qarşısında yeni prioritetlər müəyyənləşdirir və hazırda dünyada həmin prioritetlərdən biri məhz yaşlıların təhsilidir. Digər tərəfdən, XIX əsr aqrar cəmiyyəti, XX əsr sənaye cəmiyyəti kimi xarakterizə olunurdusa, XXI əsr bilik, informasiya cəmiyyətinə çevrilmişdir. Bu səbəbdən Avropa Birliyi yaşlıların təhsilini “XXI əsrin qapılarını açan açarlardan biri” adlandırmışdır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, *yaşlıların təhsili əlavə təhsilin tərkib hissəsi olmaqla vətəndaşların cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda daim baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmasını təmin etmək məqsədilə çevik tədris proqramları əsasında həyata keçirilən təhsil prosesidir.*

Avropa Birliyi tərəfindən vətəndaşlar üçün peşə bilik və bacarıqları ilə yanaşı, digər “Əsas kompetensiyaların” müəyyən edilməsi Avropada yaşlıların təhsilinə olan ciddi yanaşmanın göstəricisidir. Müəyyən edilmiş həmin kompetensiyalardan bəzilərini təqdim edirik:

- ana dilində ünsiyyətlə bağlı kompetensiyalar;
- xarici dillərdə ünsiyyətlə bağlı kompetensiyalar;
- riyazi və texniki kompetensiyalar;
- İKT ilə bağlı kompetensiyalar;
- öyrənməyi öyrənmək, ömür boyu öyrənməklə bağlı kompetensiyalar;
- siyasi və sosial (ictimai) kompetensiyalar;
- təşəbbüskarlıq və sahibkarlıq səriştəsi;
- çoxmədəniyyətli cəmiyyətdə yaşayış, mədəni dəyərlərin dərki ilə bağlı kompetensiyalar.

Etiraf olunmalıdır ki, cəmiyyətimizdə yaşlıların təhsili barədə kifayət qədər məlumat yoxdur. Belə ki, *bəzən yaşlıların təhsili ilə ahulların təhsili anlayışları eyniləşdirilir. Halbuki, yaşlıların təhsili ahulların təhsilini də özündə ehtiva etməklə daha geniş əhatə dairəsinə malikdir.* Yaşlıların təhsili dedikdə, şərti olaraq 18 yaşdan yuxarı, müstəqil fəaliyyət təcrübəsi və bir çox hallarda peşəsi olan, bəzi hallarda isə heç bir peşəsi olmayan insanların təhsilə cəlbi nəzərdə tutulur. Yaşlıların təhsili ilə ənənəvi təhsil arasında fərq vardır. *Əgər ənənəvi təhsil sisteminin vəzifəsi cəmiyyət üçün lazımi kadr hazırlamaqdırsa, yaşlıların təhsilinin vəzifəsi artıq ənənəvi təhsil sistemini keçmiş insanların cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda daim baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşdırılmasını təmin etməkdir.* Qeyd olunduğu kimi, yaşlıların təhsili kontingentinə daxil olan insanlar artıq müəyyən bilik və bacarıqlara malik olduqlarından, onların ənənəvi metodlarla təlimi səmərəli nəticə verə bilməz. Bu səbəbdən yaşlıların təhsili sistemində yeni prinsip və metodların tətbiqi xüsusi aktualıq kəsb edir. Eyni zamanda bu təhsil formasının təşkili zamanı təhsilalanların tələbatları və onların əvvəllər qazandıqları bilik və bacarıqlar maksimum dərəcədə nəzərə alınmalıdır. Təlim prosesi zamanı dinləyicilərin ehtiyaclarının dəqiq müəyyənəşdirilməsi, onlarda yeni bilik və bacarıqlar əldə etməyə motivasiyanın oyadılması da əhəmiyyətli məsələlərdəndir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, yaşlıların təhsili ilə məşğul olan mərkəzlər öz fəaliyyətlərində yerləşdiyi ərazinin xüsusiyyətlərini, adət və ənənələrini, dinləyicilərin maraqlarını nəzərə almağa çalışırlar.

Təlim zamanı dinləyicilərə yalnız yeni peşə almaq imkanları deyil, həmçinin mövcud peşələrin spesifik xüsusiyyətləri və perspektivləri haqqında müfəssəl məlumat verilir. Belə ki, bəzən ənənəvi təhsil mühitində dinləyiciyə seçilən peşənin gələcək perspektivi haqqında geniş məlumat verilmir və bu da dinləyicidə gələcəyə ümitsiz baxışlar formalaşdırır. Ancaq yaşlıların təlimi zamanı təhsilalanlara ümumi biliklərlə yanaşı, sahibkarlıq fəaliyyəti, müstəqil işin qurulması barədə bacarıqların aşılması da nəzərdə tutulur.

Yaşlıların təhsili kontingentinə, əsasən, aşağıdakı sosial demoqrafik qruplar aid edilir:

- əmək funksiyalarının məzmununda baş vermiş dəyişikliklər və yeniliklərlə əlaqədar ixtisasartırma və yenidən hazırlanmaya cəlb edilən peşəkar əmək sahəsi işçiləri;
- məşğuliyyət sahəsini və ya peşəsini dəyişmək fikrində olan şəxslər;
- uzunmüddətli fasilədən sonra peşəkar əmək fəaliyyətinə qayıdanlar;
- peşəsi olmayanlar;
- yeni peşəyə yiyələnməyə və ya ixtisasını artırmağa ehtiyacı olan işsizlər;
- hərbi xidmətdən tərxis olunanlar;
- məcburi köçkünlər və qaçqınlar, o cümlədən miqrantlar;
- şəxsi keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək və ya bilik dairəsini genişləndirmək arzusunda olan şəxslər və s.

Respublikamızda iqtisadiyyatın sürətli inkişafı, yoxsulluğun azaldılması və aparılan davamlı təhsil islahatları yaşlıların təhsilini prioritet səviyyəyə qaldıraraq, insan resurslarının inkişaf aləti olan yaşlıların təhsilini dövlət siyasətində strateji istiqamətə çevirmişdir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına uyğun olaraq bir sıra sahələr müəyyən dövrdən sonra öz prioritetliyini digər sahələrə verməyə məcbur olur. Belə şəraitdə həmin sahələrdə çalışan çoxsaylı işçilərin yeni peşə və ixtisaslar üzrə təhsil almasına ehtiyac yaranır. Ölkəmizdə yaşlıların təhsilini aktuallaşdıran məsələlərdən biri də informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi sahələrinin genişləndirilməsidir. Bu isə İKT-nin yeni tətbiq olunduğu müəssisə və təşkilatların əməkdaşlarının, ümumilikdə, əhalinin bu sahədə bacarıqlarının artırılması məqsədilə təlimlərin keçirilməsini zəruri etmişdir.

Hər bir dövlət yaşlıların təhsilini öz təhsil sisteminin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq formalaşdırır. Bu zaman cəmiyyətin və əmək bazarının tələbləri nəzərə alınaraq müvafiq proqram və tədris materialları hazırlanır.

Həmin sənədlər elə hazırlanır ki, yaşından, dini və milli mənsubiyyətindən, dünyagörüşündən, ilk təhsilindən və sosial vəziyyətindən, həmçinin cinsindən asılı olmayaraq bütün yaş qrupları əhatə edilsin. Eyni zamanda yaşlıların təhsilinin təşkili zamanı bir sıra amillər də nəzərə alınmalıdır. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- yaşlıların təhsili baza təhsilini əvəz etmək məqsədini daşımamalı, əksinə, onun əsasında həyata keçirilməlidir;
- yaşlıların təhsili, əsasən, kişilərə aid olan istehsalat sahələrində işləmək üçün qadınlara müvafiq kvalifikasiyalar verməlidir;
- yaşlıların təhsili heç bir peşə və təhsili olmayan gənclərin müvafiq peşə almalarına şərait yaratmalıdır;
- yaşlıların təhsilinə mane ola biləcək bütün amillər, o cümlədən qanunvericilik sahəsində boşluqlar aradan qaldırılmalıdır;
- iş ilə təhsil arasında vaxt bölgüsü düzgün müəyyənləşdirilməli, yaşlıların təhsili üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış çevik təlim metodları və texnologiyaları işlənməlidir;
- yaşlıların təhsili zamanı fərdi fəaliyyət təcrübəsi nəzərə alınmalı və ondan istifadə olunmalıdır;
- bir təhsil pilləsi və səviyyəsindən digərinə keçid asanlaşdırılmalıdır;
- təhsil sistemi onu əhatə edən sosial-mədəni və iqtisadi mühitə uyğunlaşdırılmalıdır;
- təhsilə çəkilən xərclərin sosial həyata, mədəniyyətə və iqtisadiyyata çəkilən xərclərdən daha çox effekt verməsi nəzərə alınmalıdır;
- inkişaf proqramlarında yaşlıların təhsili ilə əlaqədar tədbirlər nəzərdə tutulmalı, yaşlıların təhsili milli-regional sosial-iqtisadi inkişaf və təhsil proqramlarında nəzərdə tutulmuş məqsədlərə müvafiq olaraq istiqamətləndirilməli və koordinasiya edilməlidir;
- yaşlıların təhsili ilə məşğul olan dövlət və qeyri dövlət təhsil müəssisələrinə, təşkilatlara, cəmiyyətlərə müəyyən güzəştlər tətbiq edilməlidir.

Yaşlıların təhsilinin təşkilində əhəmiyyətli məsələlərdən biri də məzmunun müəyyənləşdirilməsidir. Belə ki, yaşlıların təhsili prosesində məzmun konkret vəziyyətə, şəraitə uyğun olaraq müəyyənləşdirilməli, cəmiyyətin və şəxsin (fərdin) inkişafına xidmət etməli, tutduğu vəzifəsindən və fəaliyyət dairəsindən asılı olmayaraq hər bir insanın ömür boyu təhsilinin (biliyinin) artırılmasına yönəlməli, əmək fəaliyyətinə təsir etməli, yaşlı insanları aktivləşdirməli, onları daha vacib və çevik qərarlar qəbul etməyə stimullaşdırmalıdır. Yaşlıların təhsili iqtisadi inkişaf ilə əlaqələndirilməli, inkişaf proseslərini sürətləndirməlidir.

Fərdin hər hansı təhsil pilləsində, həmçinin fərdi və praktik yolla təhsil almasından asılı olmayaraq, onun bilikləri daim artırılmalı, texniki və peşəkar kvalifikasiya səviyyəsi yüksəldilməli, yeni bacarıqlar formalaşdırılmalıdır ki, o,

müstəqil fəaliyyətini təmin edə bilsin. Bu baxımdan yaşlıların təhsili yalnız təhsil prosesi ilə məhdudlaşdırılmamalı, ömür boyu həyata keçirilməli, əldə edilmiş yeni bilik və vərdislər daim inkişaf etdirilməklə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına və fəaliyyətinə imkan yaradılmalıdır. ***Odur ki, yaşlıların təhsilinə fasiləsiz təhsil sisteminin mühüm tərkib hissəsi, gənclərin və bütün yaşlı insanların iştirak etdiyi təhsil prosesi kimi baxılmalıdır.***

Yaşlıların təhsili dövlət və qeyri-dövlət, formal və qeyri-formal, informal təhsil sahələrini əhatə etməklə ciddi diqqət tələb edir. Bu istiqamətdə bütün qurumların, qeyri-hökumət təşkilatlarının səylərinin birləşdirilməsi zəruri məsələlərdəndir.

 Pedaqoji ədəbiyyatda “kompetensiya”, “səriştə” və “səlahiyyət” sözlərinin işlədilməsində müəyyən yanlışlığa yol verilməsi ilə rastlaşırıq. “Competence” sözü “to compete” felindən əmələ gəlmiş, “yarışmaq” mənasını verir, daha dəqiq desək, “yarışmaq bacarığı” kimi tərcümə olunur. Həmçinin rus dilində “kompetentny” sifəti Azərbaycan dilinə 1) “bilikli”, “səriştəli”, 2) “səlahiyyətli” sözləri kimi tərcümə olunur. Tərcümə nəticəsində müəyyən olunan sözlərin məna yüklərinin müxtəlifliyinin nəticəsidir ki, bəzi alimlər “kompetensiyalı” sözünün qarşılığı olaraq “səriştəli” sözünü işlətməyi lazım bildiyi halda, bəziləri “səlahiyyətli” (“kompetensiya” əvəzinə “səlahiyyət”) sözündən istifadə edirlər. İkinci mövqeyi seçənlər göstərirlər ki, inkişaf etmiş Avropa ölkələrinin təcrübəsində kompetensiyanın (səlahiyyətin) mühüm istiqamətlərindən biri insanın cəmiyyətin həyatında öz vəzifələrini başa düşməsi və müvəffəqiyyətlə yüksək keyfiyyətdə həyata keçirməsidir. Səlahiyyət – müəyyən fəaliyyətlərin, proseslərin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsini təmin etmək üçün şəxsiyyətin bir-birilə əlaqəli keyfiyyətlərinin (biliklər, bacarıqlar, vərdislər və fəaliyyət üsulları) iş prosesinə tətbiqi deməkdir. Fikrimizcə, “şəxsiyyətin bir-birilə əlaqəli keyfiyyətlərinin iş prosesinə tətbiqi” ilə daşınan əməl “səlahiyyət” sözündə yox, “səriştə” sözündə ehtiva olunur. “Kompetensiyalı” şəxsiyyətin yenilənmiş tədris-təlim prosesində və praktik fəaliyyətində aktivləşən, formalaşan və inkişaf edərək müəyyən edilmiş qaydada düzgün istifadə olunan və ölçülə bilən integrativ xarakteristikalarının (psixoloji, anadangəlmə şəxsi keyfiyyətlər, müəyyən sahədə bilik, bacarıq və vərdislər) məcmusu kimi anlayırıqsa, qəbul ediriksə, onu “səriştə” sözü kimi işlətmək daha doğru hesab edilməlidir. Bizim subyektiv anlamımız belədir. Kompetensiya sözü dilimizə yad olsa da belə, bəlkə də onun tərcüməsindən irəli gələn sözlər əvəzinə özündən istifadə olunması daha məqbul olar, ən azı dolaşıcılığa səbəb olmaz.

Mətləbdən yayınmayaq, yaqın ki, söylədiklərimiz yetərincədir. Burada şərh veriləcək əsas məsələ təhsilin qarşısında olan mühüm məqsədlərin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Ona görə də, müəyyən edilmiş kompetensiyalar sisteminin tətbiqi nəticəsində bilikli, bacarıqlı, müstəqil düşüncəli, özünüdərk etmə qabiliyyətli şəxslərin yetişdirilməsi ilə əlaqəli məsələlərin şərhinə və onların reallaşdırılması yollarına diqqət çəkməyi lazım bilirik. Müəyyənləşdirməlik: öyrənilərdə hansı

kompetensiyalar formalaşdırılmalıdır ki, o müasir cəmiyyətdə öz yerini tutması üçün tələb olunan bacarıqları əldə edə bilsin? Bu problemin həlli yolunu özündə saxlayan yanaşmanın təbiətində başlıca cəhətlər hansılardır? Arzuolunan təbiətli təhsil sistemini idarə edən, öyrədən tərəf funksiyasını daşıyan mütəxəssis hansı kompetensiyalara yiyələnmiş olmalıdır? Təhsil fəaliyyətinin müxtəlif mərhələlərində əsas kompetensiyalar qrupunun tərkibi necə olmalıdır? Ümumitəhsilin kurikulumunun tələblərinə uyğun müxtəlif bilik sahələrinin baza kompetensiyalarının formalaşmasına, analitik, məntiqi, təfəkkür, dil və danışmaq qabiliyyətinə yiyələnməyə və s. (fənlər üzrə ixtisaslaşmış kompetensiyalara, ümumi kompetensiyalara) təhsillənmə prosesinin ümumtəhsil mərhələsində necə nail olmaq mümkündür? və sair pedaqoq alimlərin, həm də praktik təhsil işçilərinin idrakını narahat edən suallardır.

Ümumtəhsili başa vurmuş şagird daimi dəyişən dünyada həyati bacarıqlara yiyələnəli, əmək bazarında öz yerini tutmağa hazır olmalı, öyrənmənin vacibliyini daim başa düşməli, zamanın tələblərinə uyğun müvafiq bilik, bacarıq və vərdisləri qazanmağı bacarmalıdır. Öyrənmələrdə elə bacarıqlar formalaşdırılmalıdır ki, birinci növbədə insanın fəaliyyətində xüsusi rol oynayan aşağıdakı kompetensiyaları əldə etmək mümkün olsun:

- mürəkkəb yazılı mətnləri başa düşmək üçün savadlılıq;
- ədədlər və ölçülən kəmiyyətlərlə işləmək, onları saymaq və onlar üzərində müxtəlif əməliyyatları yerinə yetirmək üçün ədədi savadlılıq;
- müxtəlif şəraitdə düzgün həyat mövqeyinin seçilməsi və yaşayış tərzinin formalaşdırılması üçün müvafiq bilik, bacarıq və vərdislərin qazanılması;
- akademik biliklər sistemə yiyələnmə;
- ana dilində ünsiyyətlə bağlı kompetensiyalar;
- xarici dillərdə ünsiyyətlə bağlı kompetensiyalar;
- texniki kompetensiyalar;
- İKT ilə bağlı kompetensiyalar;
- öyrənməyi öyrənmək, ömür boyu öyrənməklə bağlı kompetensiyalar;
- çoxmədəniyyətli cəmiyyətdə yaşayış, mədəni dəyərlərin dərkilə bağlı kompetensiyalar;
- təşəbbüskarlıq və sahibkarlıq üzrə kompetensiyalar.

Sosial-iqtisadi dəyişikliklər peşə, ailə və ictimai həyatda fəal idrakı təmin edən zəruri baza biliklərinin, bacarıq və vərdislərinin yeni toplumunu tələb edir. Fasiləsiz Təhsil Haqqında Avropa Birliyinin Lissabon sammitinin yekun sənədləri (23-24 mart 2000-ci il) belə vərdislərə kompyuter savadlılığı, xarici dilləri, texnologiya mədəniyyətini, sahibkarlığı, sosial vərdisləri aid edir.

Görkəmli təhsilşünas prof. A.O.Mehrabov xüsusi olaraq vurğulayır ki, müasir cəmiyyətdə ahəngdar fəaliyyət üçün insanlar konseptual kompetensiyalara malik olmalıdırlar. Belə kompetensiyalara – prosedura, motivasiya və fəaliyyətlə bağlı məsələləri daxil etmək olar. Prosedura kompetensiyalar insana konkret şəraitdə öz bacarıqlarını tətbiq etməyə imkan verir. Mühitlə səmərəli qarşılıqlı ünsiyyətə, əlaqəyə, hadisələrə münasibətlərin formalaşması məsələlərində motivasiya ilə bağlı kompetensiyalar xüsusi rol oynayır. Konkret məsələlərin həlli ilə bağlı praktik və psixoloji hazırlığın, tənqidi təfəkkürün, istənilən situasiyada strategiya

və taktikanın seçilməsində isə fəaliyyətlə bağlı kömpetensiyaların rolu əvəzədir. Bunlar eyni zamanda praktik və pragmatik (müasir fəlsəfədə gerçəkliyin obyektivliyini inkar edən və yalnız praktik fayda verən şeyi həqiqət kimi qəbul edən cərəyan) intellektin xüsusi rolu ilə bağlıdır.

Fəaliyyət sahəsində əsas açar (xüsusi) rolunu oynayan kompetensiyaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- mürəkkəbliyin reproduksiya qabiliyyəti (yenidən hasil edilməsi);
- fərasətlilik, ağıllılıq, gözüaçıqlıq;
- normallıq, dürüstlük;
- koorperasiya qabiliyyəti (bir çox insanın əməkdaşlığı, birgə işləməsi əsasında qurulmuş əmək fəaliyyəti forması);
- tarixilik.

Məlum olduğu kimi, mürəkkəbliyin reproduksiya qabiliyyəti və ya yenidən hasil edilməsi praktik bacarıqlarla müəyyən edilir. Bu halda insan “nə etməli” anlayışına dair biliklərə malikdir və bunu “necə yerinə yetirməyi” başa düşür və özünün bilik və bacarıqlarının tətbiq etmək üçün imkanlar axtarıb tapır. Deməli, mürəkkəbliyin yenidən hasil edilməsi, “nə”dən “necə”yə doğru istiqamətlənmiş pedaqoji prosesin hərəkət dinamikasını müəyyənləşdirir. Fərasətliliyi, ağıllılıq, gözüaçıqlığı intuisiya ilə problemin həllinin mümkünlüyü kimi başa düşmək lazımdır. Bu tip kompetensiyalar ən çox anadangəlmə, fitri istedadla bağlı olur. Normallıq, dürüstlük – həlli tələb olunan problemi dərk edərək özünün bacarığını, qabiliyyətini adekvat qiymətləndirməklə bağlıdır. Bu tip kompetensiyalar insana öz qüvvəsinin, bacarığının qəbul olunmuş normalara uyğunluğunu müəyyən etməyə imkan yaradır. Başqa sözlə, insan qoyulmuş problemin başqalarına nisbətən özünün daha yaxşı həll etmə bacarığını identifikasiya edir. Koorperasiya qabiliyyəti ilə bağlı kompetensiyalar bəzən kommunikativ kompetensiyalar da adlandırılır. Kommunikativ kompetensiyalar şəxsiyyətin anadangəlmə, fitri keyfiyyətləri və ətraf mühitin dərk olunması ilə əlaqədar olduğundan, onun formalaşdırılması müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Məktəbin, təhsil müəssisəsinin əsas məqsədi öyrənlərə kommunikativ bacarıq və vərdislər aşılamaqdan başqa, eyni zamanda müxtəlif situasiyalarda və müxtəlif mədəni əhəmətlərə malik cəmiyyətdə özlərini aparmaq qabiliyyətlərini də tərbiyə etməklə bağlı olmalıdır. Tarixilik kompetensiyalarının müvafiq bacarıqların formalaşdırılmasında normallıq kompetensiyalarına oxşarlığı vardır. Belə kompetensiyalar insanın konkret vəziyyətinin tarixi aspektdə aydınlaşdırılmasına, təsvir etməsinə tələb olunan vaxtı azaltmaqla, tarixi planda prosesə uyğun epizodun tapılmasına və onun müvafiq qaydada qiymətləndirilməsinə istiqamətlənmiş qabiliyyətlərlə bağlıdır.

Əsas, açar rolunu oynayan kompetensiyalara sosial kompetensiyaları da daxil etmək lazımdır. Sosial kompetensiyalar siyasi nəzakət, sosial sahədə ədəbli fəaliyyət, özünün hüquq və mənafeyini qorumaq kimi qabiliyyətlərin öyrənlərdə formalaşmasını təmin edir.

İnformasiya cəmiyyətinə – biliklərə əsaslanan cəmiyyətə doğru hərəkətimiz boyu təhsil və öyrənmə haqqında anlayışlarımız da dəyişir. Təhsil texnologiyaları daha çox istifadəçiyönümlü olur. Öyrənmə artıq informasiyanın passiv resipiyenti

olmur. Bunlar təbii proseslərdir və metodologiya sahəsində fəaliyyət göstərən peşəkarların məqsədyönlü işi ilə onları əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirmək olar.

Müəllim peşəsi bütövlükdə öz ilkin mənasını dəyişir. Müəllimlər daha çox məsləhətçilərə, təlimatçılara və vasitəçilərə çevrilirlər ki, onların da vəzifəsi – öyrənənə öz təhsilini özü qurmaqda və bunun üçün öz şəxsi məsuliyyətini dərk etməkdə kömək göstərməkdir. Məntiqi olaraq qənaətə gəlinir ki, təhsil üsulları – şəxsi motivasiya prioritetinə, tənqidi təfəkkürə və öyrənmək bacarığına doğru dəyişməlidir.

Elmi-tədqiqat işlərindən belə ümumiləşmə etmək olar ki, pedaqoji və metodik işləmələrin səmərəliliyi ilə səciyyəli tədris-təlim prosesində öyrənlərdə tənqidi təfəkkürün formalaşması müəllimin fəaliyyətindən, onun istifadə etdiyi metodların, yanaşmaların səmərəliliyindən çox asılıdır. Tənqidi təfəkkürün formalaşmasında istifadə olunan pedaqoji vasitələrə, yanaşmalara aşağıdakıları daxil etmək mümkündür:

- ağılın, zəkanın tənqidliliyini təmin etmək üçün ümumtəhsilin fənn kurikulumlarına nəzəri (həm də tənqidi) təfəkkürü inkişaf etdirməyə imkan verən materialların daxil edilməsi;

- professional kompetensiyaların məntiqi və tənqidi düşünməyə cavabdehlik daşıyan, bacarıq və vərdişlərin seçilməsinə imkan verən şəraitin yaradılması;

- məntiqi və tənqidi təfəkkürün formalaşmasına dair metod və yanaşmaların əsasını bilən, professional kompetensiyalara malik müəllimlərin hazırlanmasının təmin edilməsi;

- tənqidi təfəkkürün inkişafı ilə bağlı çap olunmuş əsərlərin, keçirilmiş konfransların, seminarların, xüsusi layihələrin və innovasiyaların koordinasiya olunması.

Aydın məsələdir ki, bu mürəkkəb vəzifənin öhdəsindən yeni idarə-etmə mədəniyyətinə yiyələnmiş təhsil menecerləri gələ bilər. Məhz onlar təhsil fəaliyyətinin idarə olunmasının yeni elmi metodlarına yiyələnmiş mütəxəssislərdir. Kompetensiyaların inkişaf modellərinin qurulmasında əsas yanaşmaların müəyyənləşdirilməsi üçün onların formalaşması və aktivləşməsinin təbiətini düzgün başa düşmək tələb olunur. Təhlillər göstərir ki, kompetensiyalara şəxsin fəaliyyət sahəsində effektiv istifadə etdiyi, insan şəxsiyyətinin dayanıqlı baza keyfiyyətləri kimi baxmaq lazımdır. Bu dayanıqlı baza keyfiyyətlərin fəaliyyət prosesində motivasiya, psixofizioloji xüsusiyyətlər, “Mən – konsepsiyası”, biliklər sistemi, vərdişlər ilə bağlı tiplərini bir-birindən ayırmaq tələb olunur.

Təhsil prosesində təhsil alanda elə sosial-peşəkar xarakterli keyfiyyətlər formalaşdırılmalıdır ki, onlar gələcəkdə peşə ilə bağlı istənilən məsələlərin həllinə müsbət təsir göstərsin, eyni zamanda insanlarla qarşılıqlı münasibətlər qurmağa imkan versin. Bu keyfiyyətlər insanın bütöv sosial və peşəkar kompetensiyaları kimi qəbul olunur. Belə “ideal-laşdırılmış modelin” baza əsasını aşağıdakı müddəalar təşkil edir:

- sosial və peşəkar kompetensiyalar müəyyən mərhələdə intellektual bacarıqların və təfəkkürün inkişafı əsasında formalaşır;

- insanın peşəkar fəaliyyətində reallaşdırılması tələb olunan zəruri məsələlərin səmərəli həlli onun şəxsi xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir.

Təhsil alanlarda kompetensiyanın (şəxsiyyətin yeniləşmiş tədris-təlim prosesində və praktik fəaliyyətində aktivləşən, formalaşan və inkişaf edərək müəyyən edilmiş qaydada düzgün istifadə olunan və ölçülə bilən integrativ xarakteristikaların məcmusu) formalaşmasında aşağıdakı məzmunu özündə əks etdirən anlayışlardan düzgün istifadə etmək lazımdır:

- *kompetensiya dəqiq hansı fikri ortaya qoyur;*
- *onun təməlini, baza əsasını nə təşkil edir;*
- *hansı amillər ona təsir göstərir;*
- *harada özünü göstərə bilir;*
- *hansı funksiyaları yerinə yetirir və onlar hansı parametrlərlə xarakterizə olunur.*

A.V.Xutorskoy öyrədənlərlə bağlı yeddi baza təhsil kompetensiyalarının formalaşdırılmasını əsas məqsəd kimi qarşıya qoymuşdur:

- *dəyər və məna ilə bağlı kompetensiyalar;*
- *ümmümmədəniyyətlə bağlı kompetensiyalar;*
- *təhsil və dərk etmə ilə bağlı kompetensiyalar;*
- *informasiya ilə bağlı kompetensiyalar;*
- *kommunikativliklə bağlı kompetensiyalar;*
- *sosial və əməklə bağlı kompetensiyalar;*
- *şəxsin özünütəkmilləşdirməsi ilə bağlı kompetensiyalar .*

“Müəllim professionallıq baxımından hazırdır” anlayışı təhsildə keyfiyyətin əldə edilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Rusiyada nəşr edilmiş ensiklopedik lüğətdə təsdiqlənir ki, “professional hazırlıq” anlayışı “ümumi və xüsusi” kompetensiyaların cəmi olub, müəyyən ixtisas üzrə fəaliyyətin müvəffəqiyyətli həllini tələb edir. Təcrübə göstərir ki, əgər müəllim ali məktəbdə oxuyarkən lazımı vərdisləri əldə edərsə və müstəqilliyə təminat verən pedaqoji ustalığa yiyələnirsə, o, məktəbdə keyfiyyət əldə etməkdə çətinlik çəkmir.

Fənlərin məzmunu ixtisas xarakteristikasından asılıdır. O, islahatlar prosesində, xüsusən həyata keçirilən təhsil kurikulumlarının tətbiqində daha da təkmilləşməlidir. Bu zaman müəllimə aid olan aşağıdakı on qrup kompetensiyalardan söz gedə bilər. Onlar ali məktəbdə tədris prosesində, sonralar isə məktəbdə iş prosesində formalaşdırılır və həyata keçirilir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. *Planlaşdırma, dərslərin hazırlanması, keçirilməsi və təhlili;*
2. *Məktəbdə tətbiq edilən eksperimentlərdən tədris məqsədləri üçün istifadə etmək;*
3. *Şagirdləri həyati bacarıqlara yiyələndirmək, çətin məsələlərin həllinə yönəltmək;*
4. *Fənn kabinetini yaratmaq və onun işini təşkil etmək;*
5. *Uşaqları layihələşdirmə fəaliyyətinə cəlb etmək;*
6. *Ekskursiyaları planlaşdırmaq və həyata keçirmək;*
7. *Sinifdən xaric və məktəbdən kənar işləri planlaşdırmaq və həyata keçirmək;*
8. *Tədris prosesində təlimin texniki vasitələrindən, xüsusən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etmək;*
9. *Qiymətləndirmənin növlərini, məqsədini və qiymətləndirmə vasitələrini*

bilmək və tətbiq etmək, monitorinqdən istifadə etmək;

10.Məktəbdə tədris olunan fənlərin təliminin təşkili mexanizminə yiyələnmək.

Ümumfənlərlə bağlı kompetensiyalar texnologiyaların mənimsənilməsi və öyrəndənlər üçün çox vacib olan aşağıdakı keyfiyyətlərin formalaşması ilə bağlıdır:

- insanlarla qarşılıqlı münasibətlərdə mədəni kommunikasiyalardan istifadə;

- peşəkarlıq sahəsində informasiyanı qəbul etmək bacarığı və ondan

özünü təhsil prosesində istifadə;

- əldə olunmuş zəruri informasiyanı başqalarına ötürmə bacarığı.

Təhsil sisteminin strukturunun müasirləşdirilməsi və məzmununun modernləşdirilməsində böyük elmi və praktik əhəmiyyət daşıyan yanaşmalar içərisində kompetensiyalı (səriştəli) yanaşma xüsusi yer tutur. Yüksək səviyyədə səriştəlilik geniş bilik, bacarıq və vərdislər sisteminin formalaşmasında şəxsi, instinsional və ictimai inkişafın əsas amili kimi, tədris-təlim prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan verən əsas göstərici hesab edilir. Ona görə də insanların səriştəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsini və onun aktuallığını əmək bazarında daim artan tələblərin, çox böyük sürətlə dəyişən texnoloji yanaşmaların, eyni zamanda akademik və əmək mobilliyinin yüksəlməsi ilə də şərtləndiyini qəbul etmək lazımdır. Hazırda təhsildə kompetensiyalı yanaşma təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi vasitəsi olub, dünya təhsil sferasında təhsil sisteminin modernləşdirilməsinin əsas strateji istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Təhsil prosesini innovativ proses kimi təcəssüm etdirən səriştəli yanaşma inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilmiş, təhsil standartlarının ümumi konsepsiyasına uyğun, təhsilin məzmununun layihələndirilməsi və onun keyfiyyətinə nəzarət sistemində keçidlə bağlı olan məsələləri sistemli həll etməyə imkan verir. Kompetensiyalı yanaşma modelinin müxtəlif komponentləri (məntiqi, funksional, məna (semantik), texnoloji) arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin xarakterik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması onun səmərəliliyini müəyyən edir.

Kompetensiyalı (səriştəli) yanaşmaya yönəlmiş təhsil Amerikada keçən əsrin yetmişinci illərindən formalaşmağa başlamışdır. 1984-cü ildə C.Ravenin (London) "Müasir cəmiyyətdə səriştəlilik" əsərində birinci dəfə səriştəliliyin psixoloji təbiətinə, ayrı-ayrı insanlarda müxtəlif yaş dövrlərində onun formalaşma problemlərinə münasibət bildirilmişdir. C.Ravenin modelinə əsasən səriştəliliyin müxtəlif növləri fərqli situasiyalarda müəyyən səriştəliliyin komponenti kimi və tərsinə çıxış edə bilər. Səriştəliliyin bu komponentləri koqnitiv (məqsədə çatmaq yolunda əngəllərin aradan qaldırılması), affektiv (məqsədə yönələn işdən zövq alma) və iradi (inadkarlıq, qətiyyət, əzm) kimi hissələrə bölünür. Polşa alimləri belə qənaətə gəlmişlər ki, müxtəlif səviyyələrdə fəaliyyət göstərən insanlarda səriştəliliyin inkişafı yaş dövrü ilə əlaqələndirilməlidir. Şəxsiyyətin həyat boyu optimal inkişafı, onun aktiv genişlənməsi və müxtəlif həyatı bacarıqların əldə olunması, onlarda zamandan asılı olaraq müxtəlif növ səriştəliliyin formalaşmasına əsaslanır.

Elmi-pedaqoji mənbələrdən məlum olur ki, müxtəlif ölkələrdə təhsil sisteminin əsas məqsədi öyrəndənlərdə müxtəlif kompetensiyaların inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir. Azərbaycan təhsil sistemi də bu baxımdan istisnalıq təşkil etmir.

Sözügədən kompetensiyalara aşağıdakıları aid etmək olar:

- *strateji – gələcəyə dair bacarıqların inkişaf etdirilməsi ilə bağlı;*
- *sosial-kommunikativ-əməkdaşlıq bacarıqlarının, tənqidin və əks-əlaqənin qəbul olunması ilə bağlı;*
- *normativ-mədəni-peşəkar münasibətlərin motivasiyası və nəticəyə çatmağa hazır olmaqla bağlı;*
- *şəxsiyyətin özünüreallaşdırma bacarığı ilə bağlı;*
- *sosial yönümlü bacarıqlarla bağlı;*
- *müəyyən fəaliyyət sferası ilə bağlı;*
- *yaradıcılıq yönümlü qabiliyyətlərin inkişafı ilə bağlı.*

Səriştəli yanaşma modelinin əsaslandığı fundamental ideyalara öyrənənlərlə bağlı aşağıdakı əsas prinsipləri daxil etmək mümkündür:

- ***öyrənənlərin dərk etmə, qavrama maraqlarına istiqamətlənmə.*** *Səriştəli yanaşma modelinin əsasında yaradıcılıqla bağlı proses durduğundan və yaradıcılığı xarici tezislərlə birbaşa bağlamaq mümkün olmadığından, o yalnız daxili tələbat, yəni səmərəli dərk etmə əsasında formalaşsa bilər;*

- ***sərbəst seçim və şəxsi təlim məsuliyyət.*** *Yalnız bu halda təhsil şəxsiyyətin şəxsi məqsədlərinə adekvat ola bilər;*

- ***biliklərin onun verilmə metodları ilə birgə mənimsənilməsi.*** *Müəyyən informasiyanın qəbul olunması ilə yanaşı, yeni biliklərin alınma qaydalarını (yollarını, metodlarını) da mənimsəmək əhəmiyyətlidir;*

- ***informasiyaların sərbəst axtarılması ümumi bacarıqların formalaşmasının əsasını təşkil edir.*** *Müasir təhsilin əsas məsələsi, yəni biliklər sisteminin səmərəli mənimsənilməsinin inkişafı üçün tələb olunan bilik və bacarıqların onların özü tərəfindən sərbəst əldə olunması istiqamətində yönəldilmişdir. Yalnız bunun əsasında qazanılmış biliklər, öyrənənin dünyanı yaradıcılıqla dərk etməsi üçün onun əsas alətinə çevrilə bilər. Bu halda öyrənən sadəcə olaraq mühüm informasiyadan istifadə etmir, özü yeni bilik və məlumat sistemini yaradır, səmərəli və reproduktiv təlim metodlarını əlaqələndirir.*

Araşdırmalar göstərir ki, kompetensiyalı yanaşmada öyrənənlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı üçün onlar tədqiq olunan prosesə dair xüsusi bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmişdirlər. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq lazımdır:

- *problemin dərk olunması;*
- *sualları qoyma bacarığı;*
- *hipotezanın irəli sürülməsi ilə bağlı bacarıqlar;*
- *təsnifatlaşdırma (siniflərə, şöbələrə, dərəcələrə ayırma sistemi) bacarığı;*
- *təcrübələrin aparılması;*
- *nəticə çıxarma və yekunlaşdırma bacarığı;*
- *öyrənilən materialın strukturlaşdırılmasına dair bacarıqlar;*
- *öz fikrini, ideyasını izah, isbat və müdafiə etmək bacarığı.*

Təhsilşünaslar səriştəliliyin müxtəlif növlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmanın məqsədamüvafiq olduğunu müəyyənləşdirmişlər:

- *dəyərlərin daha aydın başa düşülməsi üçün müxtəlif tendensiyalar və dəqiq məqsədlərlə bağlı bacarıqlar;*
- *öz fəaliyyətini nəzarətdə saxlamağa dair qabiliyyət və tendensiyalar;*

- *fəaliyyət prosesinə emosiyaların cəlb edilməsi bacarığı;*
- *sərbəst öyrənməyə hazırlıqla bağlı bacarıqlar;*
- *əks əlaqənin axtarışı və istifadəsinə dair bacarıqlar;*
- *özünə əminlik, inamlılıqla (arxayınlıq) bağlı bacarıqlar;*
- *özünənəzarət bacarığı;*
- *gələcək haqqında düşünməyə, adaptasiya və abstraklaşmaya dair bacarıq və vərdislər;*

- *qoyulmuş məqsədə çatmaqla bağlı problemlərə diqqətli münasibət;*
- *təfəkkürün sərbəstliyi, orijinallığı;*

- *tənqidi (nəzəri) təfəkkürün inkişafı;*
- *mürəkkəb məsələlərin həllinə hazır olma bacarığı;*
- *hər hansı mübahisəli və narahatçılıq doğuran məsələlərin həllinə hazır olma;*

- *ətraf aləmin imkanlarının və ehtiyatlarının (həm material, həm də insan ehtiyatları) aşkarlanması üçün tədqiqatlar aparma bacarığı;*

- *fatalizmin (qəzavü-qədərə, təqdirə, qismətə inanma) yoxluğu;*
- *məqsədə çatmaq üçün yeni ideyalardan və innovasiyalardan istifadə bacarığı;*

- *cəmiyyətin innovasiyalara xeyirxah münasibətinə əminlik;*

- *inadkarlıq, sözünün üstündə durma bacarığı;*

- *ehtiyatlardan istifadə bacarığı;*

- *etibar, inam, etimadla bağlı keyfiyyətlər;*

- *arzuolunan və istənilən əxlaq qaydalarına münasibət bildirmə bacarığı;*

- *şəxsi məsuliyyət;*

- *məqsədə çatmaq üçün birgə işə qatılmaq bacarığı;*

- *qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün başqa insanlarla birgə işləməyə həvəs oyatma bacarığı;*

- *başqa insanları dinləmək və onların fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq bacarığı;*

- *əməkdaşların şəxsi potensialını subyektiv qiymətləndirməyə can atmaq bacarığı;*

- *ixtilafların həlli və fikir ayrılıqlarının, münaqişə vəziyyətinin yumşaldılması ilə bağlı bacarıqlar;*

- *tabelik şəraitində səmərəli, effektiv işləmək bacarığı;*

- *ətrafdakıların müxtəlif yaşayış tərzinə münasibətdə dözümlülüüyün təbliği ilə bağlı bacarıqlar;*

- *plüralistik siyasətin anlanılması ilə bağlı bacarıqlar;*

- *təşkilati və ictimai planlaşdırma ilə məşğul olmağa hazırlıq və s.*

Kompetensiyalı (və ya səriştəli) yanaşma özünün hərtərəfli məna tutumunda və dəyərlərində təhsildə modernləşdirmə prosesinin əsas məqamlarının dərin nəzəri və pedaqoji aspektlərini əks etdirir. Ona görə də:

- *səriştəli yanaşma istehsal sferasının inkişafı ilə bağlı ehtiyaclara dair problemlərin həllinə köməklik göstərir;*

- *səriştəli yanaşma sosial-iqtisadi reallıqların dəyişməsi ilə bağlı təhsilin*

məzmununun yeniləşdirilməsinə müsbət şərait yaradır;

- *səriştəli yanaşma insanın qabiliyyət və bacarıqlarının ümumi inkişafının mənbəyi kimi tədrisin məzmununun yeniləşdirilməsi ilə bağlı effektiv hərəkət etməyə imkan verir;*

- *səriştəlilik modernləşmənin radikal vasitəsi kimi çıxış edir;*

- *səriştəlilik qabaqcadan müəyyən şəraitdə formalaşan bacarıqların, qabiliyyətlərin yeni şəraitə uyğunlaşdırılması imkanları ilə xarakterizə olunur;*

- *səriştəlilik “mütəxəssisin fəaliyyət sahəsinə uyğunlaşmasına hazır olması” və ya gələcək yeni peşəkar fəaliyyətə hazırlığın atributu kimi müəyyən edilir .*

Səriştəli yanaşmaya çoxlu sayda bir-birinə münasibəti olan anlayışlar (korrelyat) kimi, yəni aşağıdakı ənənəvi yanaşmaların məcmusu kimi də baxmaq olar:

- *kulturoloji yanaşma;*

- *elmi-maarifləndirici yanaşma;*

- *didaktik-sentrist yanaşma;*

- *funksional-kommunikativ yanaşma və s.*

Bütün bunları nəzərə alaraq, belə qənaətə gəlmək olar ki, təhsildə səriştəli yanaşma modelinin tətbiqini genişləndirərək, ümumtəhsil məktəblərində ayrı-ayrı fənlərin dərinədən öyrədilməsi metodikalarından tədricən imtina etməklə, həyati bacarıqların formalaşdırılması, öyrənənə istiqamətlənmiş, nəticəyönümlü tədris-təlim prosesinin əsas prinsipi olan inteqrasiya olunmuş biliklər sistemə yiyələnmiş, yüksək intellektli, sağlam düşüncəli, məntiqi təfəkkürlü kamil insanın – şəxsiyyətin yetişdirilməsini tədris prosesinin əsas məqsədinə çevirmək təhsilimiz qarşısında duran başlıca vəzifələrdəndir.

İnsanın inkişafı ilə bağlı texnologiyalar antropotexnologiyalar adlanır. Bu mənada istənilən pedaqoji sistemə təhsil standartları tələb edən güclü fəaliyyət, antropotexnologiya, müxtəlif peşə sahələri ilə bağlı texnologiya və ya texnologiyalaşdırılmış incəsənət kimi də baxmaq olar.

Müasir pedaqogika, “antropotexnologiya” kimi öyrədənin xüsusi texniki və sosial mədəniyyətə, yəni, eyni bir fəaliyyətin mücərrəd və konkret təsvirini fərqləndirmək mədəniyyətinə malik olmasını, yeni pedaqoji yanaşmalardan, interaktiv təlim metodlarından səmərəli istifadə bacarıqlarının formalaşdırılmasını ön plana çəkir.

Suallar və tapşırıqlar

1. Xüsusi təhsil hansı zərurətdən yaranır?
2. “Xüsusi şərait” dedikdə nə başa düşülür?
3. Xüsusi təhsilin məqsədi nədir?
4. Xüsusi təhsillə bağlı dövlət hansı vəzifələri yerinə yetirir?
5. Kimlər tam dövlət təminatında olan sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər hesab olunur?
6. Ümumi təyinatlı təhsil müəssisələrində xüsusi təhsilin təşkili barədə nə deyə bilərsiniz?
7. Reabilitasiya mərkəzləri barədə danışın.
8. Psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiya hansı vəzifələri icra edir?
9. Yaşlıların təhsili barədə nə deyə bilərsiniz? Fikirlərinizi açıqlayın.

Ədəbiyyat

1. "Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu". (Bakı, 5 iyul 2001-ci il tarixində imzalanmış, 19 iyul 2001-ci il tarixli 540 nömrəli fərmanla qüvvəyə minmişdir.)
2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 29 aprel 2002-ci il tarixli 74, 10 may 2002-ci il tarixli 77 nömrəli qərarları.
3. Əhmədov H.H. Azərbaycan təhsilinin strategiyası. Bakı: Elm, 2010.
4. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2010, 516 səh.
5. Məmmədzadə R.H. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı: Müəllim, 2010, 170 səh.
6. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı: Çarşıoğlu, 2009, səh. 182-194.
7. "Yaşlıların təhsili" mövzusunda keçirilmiş beynəlxalq və milli konfransların bəyannamələri . Bakı: Şərqi səsi, 2005, 44 səh.
8. Dostuzadə D.Ə. Eşitmə qüsurlu uşaqlara işin təşkili. Bakı: ADPU, 2011.
9. Həsənova İ.M. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların cə-miyyətə adaptasiyası. (Metodik vəsait) Bakı: ADPU, 2012.
10. Ağayeva T.N., Əliyeva S.M. Loqopediyanın nəzəri və praktik məsələləri. Bakı, 1999.
11. Qasımov S.Ə. Sağlamlığı məhdud olan uşaqlara ana dilinin öy-rədilməsi problemləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2003.
12. Поташник М., Ямвир Е., Матрос Д. Управление качеством образования (под ред. М.Поташника). М.: Педагогическое общество, 2000.
13. Хуторский А. Дидактическая Эвристика: Теория и технология креативного обучения. М.: МГУ, 2003.